

STREVEN *vrijplaats*

streventijdschrift.be

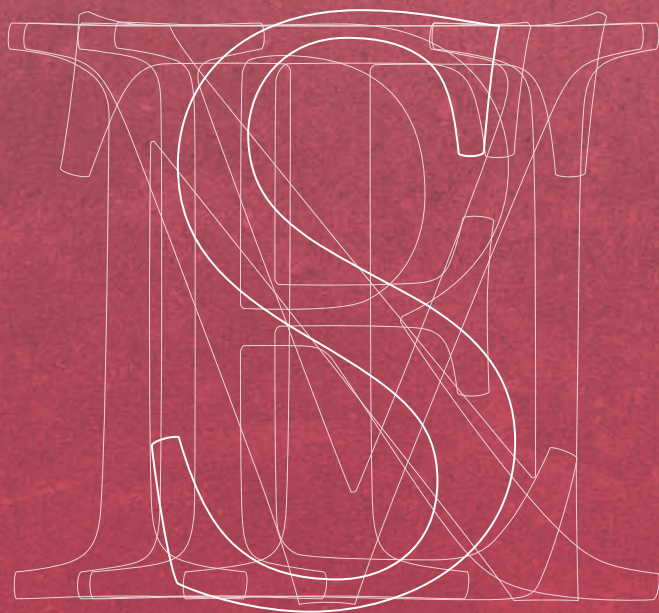
Hors-serienummer STREVEN · december 2022 · Trends Leerstoel Economie van de Hoop · Universiteit Antwerpen

een economie van het

vertrouwen

TRENDS LEERSTOEL ECONOMIE VAN DE HOOP

streven vrijplaats

Trends LEERSTOEL
ECONOMIE
VAN DE **HOOP**

UCSIA
UNIVERSITAIR CENTRUM SINT-IGNATIUS ANTWERPEN

STREVEN vrijplaats

streventijdschrift.be

Een economie van het vertrouwen · hors-serienummer · december 2022

5 Ter inleiding

DE SAMENSTELLERS

8 Waarom vertrouwen mensen elkaar (niet)?

LUK BOUCKAERT

‘Het is niet vanwege de goedheid van de slager, de brouwer of de bakker dat wij ons eten verwachten, maar vanwege hun eigenbelang’: een bekende uitspraak van Adam Smith. Is het eigenbelang in een win-winsituatie het echte fundament voor een stabiel wederkerig vertrouwen in onze economische en sociale interacties? Of is het omgekeerd de basis voor een permanent onderhuids wantrouwen? In dit essay maakt Luk Bouckaert een onderscheid tussen zakelijk en existentieel vertrouwen. Tegelijk toont hij hoe beide elkaar nodig hebben om een stabiel klimaat van vertrouwen te genereren.

14 ‘Verval ombuigen tot vooruitgang’

Vertrouwen herstellen tijdens een economische crisis

HERMAN SIMISSEN

In de jaren dertig werden de Verenigde Staten getroffen door de ernstigste economische crisis in de geschiedenis. Hoe wist de Amerikaanse regering het vertrouwen in de overheid en in de economie te herstellen? Hoe bracht zij de economie weer op gang? En zijn uit deze aanpak lessen te leren voor de omgang met huidige en toekomstige crises?

20 Bouwstenen voor een economie van het vertrouwen

DIRK HOLEMANS

De twintigste-eeuwse welvaartsstaat zorgde voor een groot vertrouwen in de samenleving. Dat verdween met de neoliberale tijden vanaf de jaren 1980, waar competitie en individualisme de norm werden. Het vertrouwen herstellen vereist een nieuw model van welvaart en economie, waarin de marktwerking wordt teruggeschroefd en publieke diensten én burgerinitiatieven worden geherwaardeerd, collectieve praktijken gezien worden als bron van nieuwe waarden, en erkend wordt dat vertrouwen niet lukt zonder gelijke behandeling.

27 De economie van mijn dromen

ANNE SCHUDDINCK

28 De mythe van het tanende vertrouwen

HUGH DESMOND

De wijdverspreide indruk dat het vertrouwen in instellingen tanende is, wordt niet noodzakelijk ondersteund door empirisch onderzoek. Maar als onze indruk van het tanende vertrouwen een mythe is, waarom worden we dan zo aangetrokken tot deze mythe? Dit essay situeert ons verlangen naar vertrouwen in een cultuur die nog steeds vrijheid en zelfbeschikking prioriteert, en kijkt in het bijzonder naar de strategieën om publiek vertrouwen te herwinnen die gepromoot worden door deskundigen op het gebied van *public governance*. Zijn die strategieën gebaseerd op een misvatting van wat *echt vertrouwen* betekent?

36 Heb niet te veel vertrouwen in vertrouwen

NYNKE VAN UFFELEN

Wetenschappers en politici slaan regelmatig de alarmbel: er heerst een gevaarlijke cultuur van wantrouwen, in dokters, in de overheid, in de wetenschap, in alles. Er is daarentegen vrij weinig aandacht voor de andere kant van de medaille: het probleem van *te veel vertrouwen*. De gevaren van te veel vertrouwen zijn vaker verborgen en onzichtbaar. Dit essay verkent de ernst van een teveel aan vertrouwen aan de hand van de gascontroverse in Groningen.

41 Nood aan een kinderlijke wijsheid van vertrouwen

WALTER WEYNS

Het grote euvel waar complexe moderne maatschappijen aan lijden is niet zozeer dat mensen weinig vertrouwen hebben in de instellingen, maar dat de kinderlijke deugd van vertrouwen er geen plaats meer krijgt. Dat is wat we, naast veel andere dingen, kunnen leren van Marguerite Yourcenar.

45 De economie van mijn dromen

JULIE PRAET

46 Vertrouwen en betrouwbaarheid in het tijdperk van digitale communicatie

ONORA O'NEILL

Hoe kunnen we elkaar nog vertrouwen in het tijdperk van digitale communicatie, waarin fake news zo vaak de klok slaat? Door dit fenomeen spreekt men vaak van een diepe vertrouwenscrisis. Toch zou het dwaas zijn om in het algemeen te streven naar 'meer vertrouwen'. In haar bijdrage argumenteert Onora O'Neill dat de fundamentele kwestie niet 'meer vertrouwen' is, maar dat we moeten leren hoe we op betrouwbare wijze vertrouwen kunnen stellen in personen en instituties die betrouwbaar zijn.

54 Een betrouwbare samenleving is veel meer dan een transparante samenleving

GUIDO VANHEESWIJCK

In haar bijdrage voor deze bundel introduceert de Britse filosofe Onora O'Neill een dubbel onderscheid, met name dat tussen vertrouwen en betrouwbaarheid en vervolgens tussen betrouwbaarheid en transparantie. Guido Vanheeswijck laat zien hoe de verwarring, niet alleen tussen het concept 'betrouwbaarheid' en 'vertrouwen', maar ook tussen 'betrouwbaarheid' en 'transparantie' kan worden toegepast op drie heikele casussen.

61 Vraagtekens bij het betrouwbaarheidsmodel van de digitale economie

BRECHT DANEELS

Platformeconomieën zoals onder meer Ebay, Vinted en Uber lossen het vertrouwensprobleem tussen consumenten op door gebruik te maken van een vijfsterrenrecensiemodel. Hiermee kunnen consumenten die elkaar niet kennen elkaars betrouwbaarheid inschatten door berichten van anderen als indicator aan te nemen. Volgens sommigen is het een goed idee om dit model over te nemen in andere domeinen in de samenleving. Het model heeft echter zijn beperkingen. Als we deze niet aanpakken alvorens we het elders gaan toepassen, blijft dit niet zonder gevaar.

65 De economie van mijn dromen

NELE VAN THEEMSCHÉ

66 Het belang van individuele gedragsverandering*Wat het jongste IPCC-klimaatrapport ons leert*

INGE JONCKHEERE

De klimaatcrisis is actueler dan ooit. De meeste mensen zijn zich van deze crisis bewust, maar door de huidige tijdsgeest heeft deze voor velen niet de eerste prioriteit. Er wordt terecht gekeken naar de industrie als grote vervuiler. Toch kan ook de mens als consument zijn steentje bijdragen, en zelfs door gedragsverandering een grote impact hebben. Er wordt geschat dat de gedragsverandering van burgers tegen 2050 de uitstoot van broeikasgassen met 40 tot 70 procent kan doen dalen, om zo de opwarming van de aarde – en alle catastrofale gevolgen van dien – te beperken.

70 Rebelleren tegen de tirannie van het nu

JAAP TIELBEKE

Welke verantwoordelijkheid hebben we tegenover toekomstige generaties? Bestaat er überhaupt zoiets als ‘intergenerationele verantwoordelijkheid’? Het is moeilijk vertrouwen te behouden in de toekomst, als je de klimaatcrisis ten volle tot je door laat dringen. Wanneer de ecologische fundamenten beginnen te wankelen kunnen de economische modellen de prullenbak in. Wat rest is een rebellie tegen de ‘tirannie van het nu’.

74 Kwetsbaar en beproefd vertrouwen*Reflecties op de thema's van deze bundel*

WIL DERKSE

Reflecterend op meerdere essays in deze bundel brengt Wil Derkse vertrouwen in verband met genegenheid en geloof. Geloof in die zin dat je in iemand of iets vol vertrouwen geloven kunt. Vertrouwen is kwetsbaar. Vertrouwen en wantrouwen staan altijd in een gespannen relatie tot elkaar. Zoals het spreekwoord terecht zegt: vertrouwen komt te voet en gaat te paard. Wantrouwen heeft met berekening te maken: ‘Wie zuiver berekend is, kan niet op vertrouwen rekenen’. Een sfeer van vertrouwen is een zone zonder gevaar. Daarin past berekening niet. Juist berekening tekent de neoliberale ideologie. Een klein pleidooi voor welwillendheid en genegenheid als fundamentele grondhoudingen, in politiek-maatschappelijke verhoudingen en voor een florerende economie.

Ter inleiding

Toen de Trends Leerstoel Economie van de Hoop in 2020 bij de doorbraak van de Covid-pandemie van start ging, leefde de overtuiging dat er zich een groene economische transitie aankondigde. Klimaatconferenties wezen erop dat niet alleen de EU, maar ook de Verenigde Staten en China effectief bereid waren drastische klimaatmaatregelen te nemen. De Green Deal die de Europese Commissie in december 2019 lanceerde was een markant voorbeeld van hoop. ‘Een economie van de hoop’ was dan ook logisch als titel van het eerste jaarboek en *Streven*-cahier dat in december 2020 als bijlage bij het tijdschrift *Trends* verscheen.

Het tweede jaar van de Leerstoel viel samen met de vijftigste verjaardag van het Rapport aan de Club van Rome. We stonden toen voor de uitdaging om de idee van *Limits to Growth* te hertalen in actuele termen. Vanuit het inzicht dat steeds meer groei voor zowel mens, samenleving als planeet op problemen en ongenoegen botst, ontstond binnen de Leerstoel de consensus dat we de noodzakelijke groene economische transitie aan het paradigma van ‘een economie van het genoeg’ dienden te toetsen. Onder deze titel verscheen dan ook in december 2021 een tweede publicatie als bijlage bij *Trends*.

Tijdens het voorbije derde en laatste jaar van de Leerstoel viel Rusland Oekraïne binnen. Met alle gevolgen van dien, zoals de hoge energieprijzen. Urgente klimaataanpassingen van onze economie blijken niet zomaar tot stand te komen. Zijn politici er echt wel op uit om een werkelijke beleidsshift te realiseren? Naast investeringen in zonnepanelen, windmolens en waterstof stellen we met de gestegen energiekosten weer nieuwe klimaat-onvriendelijke maatregelen vast. De eerste reflex van burgers en bedrijven is dat ze vooral hun energiegebruik op peil willen houden en terug willen keren naar een systeem met lagere prijzen. Ze blijken het niet zomaar te

kunnen accepteren dat hogere (energie)prijzen onze economische groei inperken en dat wij zouden moeten gaan matigen in ons energieverbruik en ons consumptiepatroon. Omgekeerd zou het ook zo kunnen zijn dat de oorlogssituatie op het vlak van het klimaat alsnog een positieve wending in gang zet, wanneer we door de omstandigheden verplicht worden om bijvoorbeeld onze energiehuishouding fundamenteel te herzien.

Zodoende evolueerde het denkwerk binnen de Leerstoel en in de redactie van dit cahier het voorbije jaar richting de vraag hoe naast vaak begrijpelijk wantrouwen ten aanzien van de economie en de politiek, opnieuw meer vertrouwen kan groeien. Hoe kunnen we er opnieuw op vertrouwen dat de natuur en het klimaat niet in de verdrukking komen, dat een noodzakelijke economische transitie voor mens en planeet plaatsvindt en dat gedreven politieke leiders hun gedeelde verantwoordelijkheid opnemen? Een onderzoek naar wat vertrouwen werkelijk inhoudt, leek ons meer dan ooit van belang. Wat kunnen wij verstaan onder een ‘economie van het vertrouwen’? De *Trends* Leerstoel Economie van de Hoop stelde deze vraag niet alleen aan denkers die voeling hebben met de economische werkelijkheid, maar ook aan jonge mensen, die hier vrijuit hun stem laten horen. Die stemmen zijn te horen in drie korte essays over ‘de economie van mijn dromen’ en in de hierna volgende citaten van laatstejaarsleerlingen van de middelbare school.

GUIDO VANHEESWIJCK · NYNKE VAN UFFELEN · HENDRIK OPDEBEECK
GILKE GUNST · ANNEMARIE ESTOR · WIL DERKSE · BRECHT DANEELS · LUDO ABICHT

Wij zouden het zeer waarderen als u wilt reageren op wat u in deze *Trends*-bijlage leest. Dit kan via deze QR-code van de **Trends Leerstoel Economie van de Hoop**.

‘Zo veel mensen leiden aan consumptieverslavingen. Hierdoor vervreemden ze steeds meer van hun eigen waarden [...] Dan is het ook logisch dat mensen moeite hebben om zorg te dragen voor de ander en het milieu.’

‘Wat één van de meest afgeleerde gevoelens is in deze consumptie-maatschappij, is verlangen. Het wordt ons aangeleerd om direct alles te hebben, waarom wachten? Die drang naar alles zo snel en efficiënt mogelijk verkrijgen heerst steeds meer in onze samenleving.’

ANDREAS VAN RANST & AN-KATRIEN WOUTERS

‘De mens heeft de neiging om zichzelf te vergelijken met andere, vaak succesvollere mensen. De menselijke psyche wil constant concurreren met anderen: op school, thuis, op het werk... In een bedrijf streeft iedereen naar een betere positie en probeert zo hoog mogelijk te staan tegenover de rest. [...] Iedereen draait onbewust mee in dit systeem waaronder veel mensen lijden.’

‘Ethische codes, een respectvol personeelsbeleid en tevredenheids-onderzoek. Gaat het hier niet om een oppervlakkige pleister op een grote wonde in onze samenleving? Namelijk dat we niet echt beschikken over reële macht over ons eigen leven?’

SAFI ADIBA SIDDEKA & ALIZÉE CASENAVE DE LA ROCHE

‘Ondernemers worden vaak aangetrokken door hun job vanwege een roeping. Dat hebben wij ook nodig, een roeping voor een bepaalde job. Zo heeft onze deelname aan een onderneming een specifiek doel. Zo weet je voor wat je staat.’

‘Zingeving is essentieel om als werkgever gemotiveerd te presteren en ook enthousiaste werknemers te hebben die hun job zien als meer dan arbeid verrichten in ruil voor geld.’

INES BERAHAB & DOUË ELARBI

Waarom vertrouwen wij elkaar (niet)?

Leven zonder elkaar te vertrouwen is bijna onmogelijk: we vertrouwen de arts die ons kind verzorgt, de ingenieur over wiens brug we rijden, de bakker die ons brood bakt. Ook onze beroepsactiviteiten steunen voor een groot deel op relaties van wederzijds vertrouwen. Nemen we die weg, dan zakken we weg in een moeras van wantrouwen. Men kan dan wel proberen het wantrouwen te stoppen door regels en codes in te voeren, maar in feite reikt de goed bedoelde regeldrift van politici en verlichte geesten niet veel verder dan eindeloos *Kurieren am Symptom*. Daarom is het de moeite waard om na te denken over de vraag *waarom* we elkaar zouden vertrouwen.

Net zoals het evident lijkt dat we elkaar vertrouwen, is het al even evident dat we elkaar wantrouwen. We hebben immers vele goede redenen om elkaar niet helemaal te vertrouwen. We zijn nu eenmaal wat we zijn. We deugen misschien wel, maar we willen vaak evenveel – en liefst wat meer – dan onze buur. Hierin verschillen we duidelijk van andere kuddedieren zoals bijen en mieren, wier gedrag voorspelbaar, functioneel en onvoorwaardelijk gericht is op het collectief belang. Ze zijn bereid zich dood te werken en zich op te offeren voor de groep. Wie niet aan het verwachte patroon beantwoordt, wordt onverbiddeijk gedood of uitgestoten.

In zijn onderzoek naar de oorsprong van de moraal vertrekt Henri Bergson van het volgende imaginaire scenario: veronderstel dat er in een bijenkorf op zekere dag een bij begiftigd wordt met wat wij ‘verstand’ noemen, het vermogen om rationeel te denken. Wat zou zo’n bij dan denken? Ze zou zich ongetwijfeld afvragen waarom ze zich de hele dag uitslooft zonder er zelf noemenswaardig beter van te worden. Heeft zij niet evenveel recht op vrije tijd en rust als de bijenkoningin en haar hofhouding? Onge-

merkt zou de intelligente bij proberen wat minder hard te werken, wat meer te genieten van haar omgeving, het beste voedsel voor haarzelf te houden, op te klimmen in de hiërarchie. Natuurlijk moet de bij voorzichtig te werk gaan. Want als de andere bijen merken dat zij profiteert van de situatie en het groepsvertrouwen ondermijnt, zouden ze haar instinctmatig doden. Ze moet dus op een listige manier het vertrouwen in stand houden. Veronderstel nu even dat de evolutie ervoor zorgt dat de vonk van rede en intelligentie op alle bijen overspringt en dat ze allemaal hun eigenbelang wat meer gaan behartigen, wat dan?

In zo'n korf van rationele bijen zou er ongetwijfeld een golf van wantrouwen ontstaan. Ik vermoed dat de centrale hofhouding van de koningin er alles aan zou doen om dit veralgemeende eigenbelang te stoppen door alle bijen een bindend contract op te leggen. Al wie bij de korf wil horen moet voortaan een hele boel regels en wetten in acht nemen en het *acquis communautaire* respecteren. Dit is uiteindelijk in het voordeel van iedereen. Wie de regels niet respecteert, wordt gestraft en beboet. Dat maakt indruk op de rationele bijen. Maar na verloop van tijd kunnen de slimsten het niet laten om via list en geveinsd vertrouwen toch weer te profiteren van de situatie, de wetten te omzeilen, te veranderen of in hun voordeel te interpreteren. Zij redeneren: met de anderen als het kan, zonder de anderen of ten koste van (sommige) anderen als het moet. Dus komen er weer nieuwe regels en wetten om dit geraffineerde opportunisme de kop in te drukken. Meer ethiek en gezag, strengere rechters, minder geduld met de opportunisten. Eventueel moeten hun 'zelfzuchtige genen' verbeterd worden. De korf wil immers hoe dan ook overleven.

Kunnen wij ontsnappen aan de duivelse kringloop van wantrouwen die geënt is op één van onze mooiste menselijke talenten, het vermogen om op een rationele manier ons eigen geluk na te streven? Iedereen weet het wel, ergens: vertrouwen is de smeerolie van het samenleven. Maar een gezonde dosis wantrouwen is al even onmisbaar. Hebben we rationele argumenten om elkaar *meer* te vertrouwen dan te wantrouwen? Om niet te gemakkelijk te veralgemenen, maken we best onderscheid tussen verschillende soorten van vertrouwen en wantrouwen. Vertrouwen hebben in de wetenschap of op de beurs is iets anders dan het vertrouwen tussen ouders en kinderen. In wat volgt maak ik een onderscheid tussen *zakelijk vertrouwen* dat in sterke mate onze economische en professionele relaties bepaalt, en *existentieel vertrouwen* dat centraal staat in diep-menselijke verhoudingen en waarden. Bijzondere aandacht verdient het *politieke vertrouwen*, waar de scheidingslijn tussen vertrouwen en wantrouwen bijzonder dun is. Binnen het korte tijdsbestek van dit essay kan ik op dit type vertrouwen echter niet ingaan.

ZAKELIJK VERTROUWEN

Als student werd ik voortdurend om de oren geslagen met de welbekende quote van Adam Smith: ‘Het is niet vanwege de goedheid van de slager, de brouwer of de bakker dat wij ons eten verwachten, maar vanwege hun eigenbelang.’ Op zich is deze oneliner correct. De bakker verkoopt zijn pistolets de zondagmorgen om er een inkomen mee te verwerven, en ik als koper ben bereid zijn pistolets te kopen omdat ik ze lekker vind en dus mijn zondagse behoeften kan stillen. Het is een evidente waarheid: zonder wederzijds voordeel of eigenbelang vinden er geen vrije, economische transacties plaats. We werken en ruilen niet om verlies te maken. En toch is er een blinde vlek in de quote van Adam Smith.

Wat zo evident lijkt, werkt maar als er wederzijds vertrouwen is. Normaal is er voldoende vertrouwen, want we weten dat een bakker die slechte pistolets aflevert, een kwalijke reputatie krijgt en zeer vlug zijn klanten verliest. Een bakker die het gewicht van zijn pistolets vervalst, wordt bij controle door de overheid ontmaskerd en kan zijn erkenning als bakker verliezen. Met andere woorden: de context is controleerbaar en biedt ons voldoende zekerheid en vertrouwen. Maar als de context weinig transparant is, als er onvoldoende controle is, als we de kwaliteit van de producten moeilijk zelf kunnen evalueren, als we geen betrouwbare informatie meer krijgen, dan gaat het feest van het wederzijdse voordeel niet door. We worden voorzichtig, we willen garanties, we gaan zelf ons brood bakken.

De wet van wederzijds profijt werkt maar als er van tevoren voldoende wederzijds vertrouwen is. Hoe meer onze omgeving toenemende onzekerheid, complexiteit, snelle verandering en ondoorzichtigheid vertoont, hoe meer wij belang hechten aan het imago van een betrouwbare partner en een betrouwbare merknaam. Vertrouwen moet toenemende onzekerheid compenseren. Vandaar zijn opmars in het economisch denken. De quote voor vandaag lijkt veeleer te zijn: ‘Het is niet vanwege het eigenbelang van de slager, de brouwer of de bakker dat wij ons eten verwachten, maar omwille van het vertrouwen dat wij in hen hebben.’ Maar zoals het water altijd naar beneden vloeit, komen de nieuwe economische beschouwingen over vertrouwen via een omweg toch weer terecht in de vijver van het welbegrepen eigenbelang.

Sociologen en economen spreken niet zo veel over vertrouwen, maar liever over sociaal kapitaal. Daarmee bedoelen ze dat relaties van wederzijds vertrouwen in een organisatie net zo belangrijk zijn als financieel en menselijk kapitaal. Wim Moesen toonde aan dat er een zinvolle correlatie bestaat tussen economische groei en een klimaat van vertrouwen. Voor een econoom heeft een vertrouwensrelatie de vorm van een moreel contract: ‘Ik geef je mijn vertrouwen als jij mij ook vertrouwen geeft.’ Zo’n stilzwijgende afspraak biedt redelijk wat zekerheid, maar geen rotsvaste zekerheid.

Een nuchter economisch argument is dat we op termijn beter af zijn mét dan zonder een vertrouwenscontract. Vertrouwen is immers kostenbesparend. Als we elkaar vertrouwen, hoeven we elkaar minder te controleren, te bewaken en te verzekeren, en hoeven we minder conflicten te voorkomen of op te lossen. Ook komen we gemakkelijker tot samenwerking.

Om het nog even anders te verwoorden: vertrouwen creëert win-win-situaties, terwijl wantrouwen uitmondt in verlies-verlies-situaties (zoals het bekende theorema van het gevangenendilemma in de sociale wetenschap bewijst). Zo komen we via een omwegje toch weer terug bij het door Adam Smith geprezen eigenbelang. Vertrouwensrelaties als compensatie voor onzekerheid steunen op welbegrepen eigenbelang. Zolang de markten vrij open, transparant en competitief zijn, is de prijsvorming de voornaamste indicator voor een consument. Maar als alles erg ingewikkeld en ondoorzichtig wordt, speelt ook vertrouwen een cruciale rol. Het duurt echter vrij lang om een reputatie van betrouwbaarheid op te bouwen. Vertrouwen is bovendien breekbaar. Reputatiemanagement is daarom een *hot issue* in de bedrijfswereld.

Er is nog een ander element, naast wederzijds voordeel, dat een cruciale rol speelt in zakelijke vertrouwensrelaties: *deskundigheid*. Als mensen moeten kiezen tussen een plichtsgetrouwe maar minder competente en een competente maar minder plichtsgetrouwe arts, dan verkiezen ze ongetwijfeld de meest competente arts. Dat geldt ook voor andere beroepsrelaties die een technische *know how* veronderstellen. Dit is uiteraard een rationele keuze, want het is in je eigen belang om te kunnen rekenen op een vakbekwame dienstverlening. Een vriendelijke maar weinig competente arts zullen we misschien als persoon maar niet als arts vertrouwen. Vakbekwaamheid is essentieel in beroepsrelaties. Maar ook hier moeten we een gezonde dosis wantrouwen bewaren. Deskundigheid kan ook valse zekerheden en vals vertrouwen wekken. Deskundigheid die gepaard gaat met bescheidenheid en besef van eigen beperktheid wekt in een open samenleving het meeste vertrouwen. Arrogante en zelfverklaarde autoriteit in welk kennisdomein dan ook (wetenschap, religie, ideologie) beperkt het langetermijnvertrouwen.

Is het model van *zakelijk vertrouwen* niet het paradigma bij uitstek voor alle menselijke relaties waarin vertrouwen een rol speelt? Als vertrouwen zo veel interessante, positieve effecten heeft, dan hebben we er altijd belang bij om vertrouwensrelaties te onderhouden. Als dit waar is, dan is het vreemd dat we elkaar blijven wantrouwen. Ofwel zijn we niet zo rationeel ingesteld dat we altijd ons eigen voordeel nastreven, ofwel schort er iets aan de redenering.

De fout in de redenering bestaat erin dat we de *effecten* van vertrouwen verwarren met de *drijfveer* die het vertrouwen voedt. Het is niet omdat we *weten* dat vertrouwen in ons voordeel speelt, dat we in staat zijn elkaar te vertrouwen. Bovendien weten we op voorhand zelden of een situatie voor ons effectief een win-winverhaal zal zijn. De onzekerheid over het resultaat kan nooit worden uitgeschakeld. Vertrouwen geven en krijgen vereist blijkbaar nog andere motieven dan het verwachte wederzijds voordeel.

EXISTENTIEEL VERTROUWEN

Net als veel andere mensen ben ik als kind opgegroeid in een sfeer van onbezorgd vertrouwen in mijn ouders. Vertrouwde ik mijn ouders omdat dit voor mij kostenbesparend was? Ik hoor iemand al zeggen (of denken) ‘Mama, ik vertrouw je, want dit is voor ons beiden een win-winsituatie.’ Zo werkt het natuurlijk niet. Kinderen vertrouwen hun ouders omdat die de belofte van levenszorg voor het kind onvoorwaardelijk op zich nemen, en dus in wezen betrouwbaar zijn. Ook al zijn die ouders verre van perfect. Als ouderzorg enkel geldt voor win-winsituaties, dan verdwijnt het aspect van onzelfzuchtige trouw in het engagement. Denk maar aan ouders die zonder veel hoop op verbetering de zorg op zich nemen voor een gehandicapt kind. Als je dit ‘welbegrepen eigenbelang’ noemt, dan moet je dit begrip al zeer breed uitrekken. Wat zich hier toont is iets anders, met name de bereidheid om uit zorg voor de ander iets van jezelf prijs te geven. Men is de ander toegewijd.

Iemand zal opmerken dat dit soort toewijding enkel te vinden is in liefdes- en gezinsrelaties, en niet in economische verhoudingen. Dat geloof ik niet. Economische transacties zijn ingebed in beroepsrelaties. Ongetwijfeld speelt het zakelijk vertrouwen een belangrijke rol in professionele contacten. Maar in elk vertrouwen speelt ook een dosis *existentieel vertrouwen* zijn rol. Naarmate artsen het welzijn van hun patiënt, leraars de ontwikkeling van hun leerlingen, bankiers de welvaart van hun klant, bakkers de kwaliteit van hun product prioritair stellen, dienen zij loyaal het belang van anderen, ook als dit soms leidt tot moeilijk berekenbare ‘kosten’ in de vorm van tijdsverlies of extra inspanning. Het is deze bereidheid om waar nodig eigen voordeel aan de kant te schuiven, die het functionele overstijgt en duidelijk maakt dat er naast competentie ook *toewijding* is.

Op nog een andere manier kan de niet-rationele aard van vertrouwen in economische relaties oplichten. Je moet altijd met zijn tweeën zijn om een tango van vertrouwen te dansen. Stel dat een maatschappelijk geëngageerde ondernemer investeert in milieuzorg, en dat hij de zorg voor toekomstige generaties serieus neemt. Helaas werkt die ondernemer in een

sector waar de consument enkel oog heeft voor zijn onmiddellijke voordeel en dus alleen mikt op de goedkoopste prijs van een product of de hoogste opbrengst van een belegging. In zo'n geval zal onze sociale ondernemer het pleit verliezen van een ondernemer die niet geïnteresseerd is in groene of duurzame investeringen. Als hij zijn sociaal engagement toch doorzet, zal hij bereid moeten zijn om zijn winst of groeimarge te beperken. Uiteraard hoeft de ondernemer zich niet neer te leggen bij die onzalige marktsituatie. Hij kan zoeken naar nieuwe niches of innovatieve, kostenbesparende technologie ontwikkelen. Hij kan proberen samen met anderen het gedrag van de consumenten te veranderen en een nieuwe marktcontext te creëren. Slaagt hij daar min of meer in, dan wordt ethisch ondernemen een troef.

De bereidheid om risico te nemen en offers te brengen is het kenmerk van pioniers. Het zijn deze ondernemers die nieuwe markten of niches in de markt creëren. Triodos Bank en andere pioniers in het duurzaam investeren zijn gestart op het ogenblik dat ethische beleggers nog van marginaal belang waren. Traditionele banken hebben pas fondsen voor ethisch beleggen aangeboden toen ze duidelijk commercieel voordeel zagen en er een win-win-situatie ontstond. De inzet van pioniers heeft méér. Net als in het geval van betrouwbare ouders stoten we hier op een motief dat zowel romantiek als rationele berekening overstijgt. Waar *zakelijk vertrouwen* zich situeert op het niveau van wederzijds voordeel, is *existentieel vertrouwen* de uitdrukking van wederzijdse toewijding. Het is de kloof tussen hebben en zijn.

BESLUIT

De redenen waarom we elkaar vertrouwen zijn uiteenlopend. Enkele zijn de revue gepasseerd, zoals deskundigheid, wederzijds voordeel, toewijding en de bereidheid om een offer te brengen. Het gebrek of het teveel aan deze drijfveren leidt tot wantrouwen. Arrogante deskundigheid kan leiden tot valse zekerheid, een gebrek aan wederzijds voordeel creëert afgunst, toewijding zonder deskundigheid schept wantrouwen. Tussen vertrouwen en wantrouwen ligt vaak een schemerzone, een zone waar gemanipuleerd of geveinsd vertrouwen heerst, waar subtiel bedrog zich vermomt in het kleed van het vertrouwen. Het is moeilijk om dit geraffineerde opportunisme uit te bannen. Regels en wetten zijn daarvoor onvoldoende. Het voorbeeld van integere, competente en toegewijde mensen is de ultieme kracht die de boom van vertrouwen recht houdt in de samenleving. ■

‘Verval ombuigen tot vooruitgang’¹

Vertrouwen herstellen tijdens een economische crisis

*And Mr Roosevelt’s a fine man.
He’s got a good kind face and
he’s doing what he can for us.*²

In 1934 trad de Amerikaanse journaliste Martha Gellhorn, vijftientig jaar oud, net terug uit Europa waar zij als buitenlandcorrespondente haar eerste schreden in het vak had gezet, in dienst van de Federal Emergency Relief Administration (FERA). De FERA was opgericht op 12 mei 1933 – ruim twee maanden na het aantreden van president F.D. Roosevelt – om Amerikaanse steden en staten financieel te ondersteunen bij het scheppen van banen, teneinde de ergste nood door crisis en werkloosheid in het land te helpen lenigen. Directeur van de FERA was Harry Hopkins, een vertrouweling van Roosevelt, die eerder voor hem werkte toen hij gouverneur van de staat New York was. Hopkins kreeg van zijn medewerkers een grote verscheidenheid aan cijfermateriaal over de economische ontwikkelingen, maar hij wilde meer en vooral ook andersoortige gegevens: hij wilde weten hoe de diepe economische crisis werd ervaren door juist die bevolkingsgroepen die er het meest onder te lijden hadden. Daarom stelde hij in 1934 een groep aan van zestien journalisten en schrijvers die op verschillende plaatsen onderzoek moesten doen naar deze kwestie, onder wie Gellhorn. Zij reisde rond in New England, Noord- en Zuid-Carolina en stuurde haar rapporten volgens afspraak in. Maar zij gebruikte het vergaarde materiaal ook anderszins: zij verwerkte het in vier verhalen, samengebracht in het boek *The Trouble I’ve Seen* (1936). Al werd het gepubliceerd als fictie, het betreft veeleer gefictionaliseerde reportages die dicht blijven bij wat Gellhorn in crisisgebieden daadwerkelijk had gezien. Ten minste voor twee van de

vier verhalen, 'Joe and Pete' respectievelijk 'Ruby', geldt dat zij in een andere vorm vertellen wat de auteur in april 1935 in haar reportages schreef over gebeurtenissen in Camden, New Jersey. Gellhorn werd overigens in september van dat jaar ontslagen, omdat zij protesterende arbeiders ertoe had aangezet de ruiten van een kantoor van de FERA in te gooien om aandacht te krijgen voor hun lot. Zelf beschouwde ze het als een eervol ontslag.

Het beeld dat Gellhorn schetst van de Verenigde Staten (vs) ten tijde van de crisis is schokkend en onthutsend. Dit niet alleen vanwege het verloop van de verschillende verhalen dat meer dan schrijnend is (misschien nog het meest in het hartverscheurende 'Ruby', over een kinderlijk onschuldig meisje van elf dat zich, aangezet door het voorbeeld van een paar buurtgenootjes die vier, vijf jaar ouder zijn, prostitueert om rolschaatsen en snoep te kunnen kopen), maar evenzeer door details die zij ogenschijnlijk achteloos vermeldt in beschrijvingen van personen of situaties. 'Joe and Pete' beschrijft twee arbeiders van een soepfabriek die naast hun werk actief zijn in de vakbond. Zij organiseren een staking om misstanden aan te klagen, en weten een minimale verbetering voor de werknemers af te dwingen, maar worden daarna al snel zelf ontslagen. Pete doet alle moeite om weer werk te vinden. Op een van zijn zoektochten ziet hij zichzelf weerspiegeld in een etalageruit en stelt verschrikt vast dat hij loopt als een werkloze. Uiteindelijk vindt Pete iets: hij wordt straatverkoper van kauwgum en schoenveters. Maar tot zijn afschuw ontdekt hij dat hetzelfde werk, in dezelfde stad, ook wordt gedaan door een blinde. Tekenend is ook een gedachte van Jim, hoofdpersoon van het gelijknamige verhaal, dat werkloosheid iets is waarvoor iemand zich hoort te schamen, 'zoals je beschaamd zou zijn over een klompvoet, of omdat je de slechtste van de klas bent'.³ *The Trouble I've Seen* beschrijft een wereld gekenmerkt door verpaupering, vervuiling en verlammende uitzichtloosheid, waarin mensen binnenshuis blijven omdat zij zich niet meer op straat durven te vertonen in de versleten kleding die hen rest.

DE DEPRESSIE VAN DE JAREN DERTIG EN DE NEW DEAL

De toestanden die Gellhorn beschrijft vloeiden voort uit de diepste economische crisis die de westerse wereld heeft gekend. Symbool hiervoor staat Zwarte Donderdag, de beurskrach van 24 oktober 1929, een extreme daling van de aandelenkoersen op de New York Stock Exchange. Maar volgens veel historici van de economie had de crisis zich al veel eerder aangediend. Terwijl men nog altijd een debat voert over de precieze oorzaken van de crisis, is iedereen het eens over het hevige karakter ervan. Op haar dieptepunt bedroeg de werkloosheid in de vs 25% van de beroepsbevolking. Door de overvloedige beschikbaarheid van arbeidskrachten waren de lonen (te) laag.

Daardoor viel de consumptie stil – en de industriële productie volgde. De handel en het bankwezen stortten in. De hele economie kwam tot stilstand.

Deze uitzonderlijke situatie vroeg om uitzonderlijke maatregelen: hoe kon het vertrouwen in de economie worden hersteld, en de economie weer op gang gebracht? De zittende president, de Republikein Herbert Hoover, bleek onvoldoende bereid dergelijke uitzonderlijke maatregelen te nemen. Anders dan vaak wordt beweerd – zijn reputatie als *laissez faire*-president is ronduit misplaatst – probeerde Hoover het nodige te doen, maar zijn eigen uitgangspunten beletten hem effectief in te grijpen. Hij stond een beperkte federale overheid voor die terughoudendheid betrachtte en meer stimulerend dan sturend optrad, en veel overliet aan de regeringen van de verschillende staten.

Zijn Democratische uitdager bij de presidentsverkiezingen van 1932, Franklin Roosevelt, bepleitte een veel krachtadiger optreden van de federale overheid, en beloofde de kiezers ‘*a new deal for America*’. Wat deze ‘*new deal*’ precies inhield bleef vaag – maar Roosevelt versloeg de zittende president, en het beleid dat hij vervolgens voerde is als de *New Deal* bekend geworden. Dit was geen vastomlijnd programma – nog in 1940 verklaarde de econoom Alvin Hansen, een belangrijke adviseur van de regering-Roosevelt, ‘ik weet niet wat het uitgangsprincipe van de *New Deal* is.’⁴ Wellicht bestond een dergelijk principe uit niets anders dan *trial and error*. De regering-Roosevelt probeerde allerlei maatregelen uit, schuwde daarbij weinig taboes, en was vooral pragmatisch: wat werkte werd voortgezet, wat niet werkte vervangen. Juist hierom verschillen historici van de economie van mening over de effectiviteit van de *New Deal*: dat de economie tijdens het bewind van Roosevelt uit het dal kroop staat buiten kijf – al was er in 1937–1938 een ernstige tijdelijke terugval – maar in hoeverre dit kwam door het gevoerde beleid, en vooral door welke aspecten ervan, blijft onderwerp van discussie. En al lijkt de *New Deal* het resultaat van een beleid dat erin slaagde zorgvuldig het evenwicht te bewaren tussen allerlei krachten en tegenstellingen,⁵ dat is achteraf bezien: er was veeleer sprake van *trial and error*, en afwachten hoe maatregelen uitpakten.

Een aspect dat doorgaans, en onomstreden, geldt als positieve bijdrage aan het herstel is het optreden van Roosevelt zelf. Een belangrijke rol daarin speelden de zogeheten *fireside chats*, praatjes bij het haardvuur, een reeks van dertig radiotoespraken die hij hield tussen maart 1933 en juni 1944. Daarin vertelde Roosevelt zo toegankelijk mogelijk over de doelstellingen van zijn beleid, en weersprak geruchten alsook verdachtmakingen van politieke tegenstanders. Zo overtuigde hij de Amerikaanse bevolking ervan dat hij oprecht begaan was met haar lot, en dat hij inderdaad alles deed om economisch herstel te verwezenlijken, als belangrijke stap in het verbeteren

daarvan. Zijn zelfverzekerde presentatie juist in deze moeilijke tijden wekte vertrouwen. En precies vertrouwen – in de overheid, de economie – had bij de bevolking ontbroken: zoals over een van de personages in het verhaal 'Mrs Maddison' van Martha Gellhorn wordt gezegd: 'hij wantrouwde de regering diep, en alle werkgevers. Het klonk altijd beter dan wat je uiteindelijk kreeg'.⁶ Roosevelt wist onder brede lagen van de bevolking het vertrouwen in het gevoerde beleid te herstellen, en dit was onmiskenbaar een belangrijke stap in de economische wederopbouw. Afgezien van de terugval in de jaren 1937–1938 zette dit herstel zich tijdens zijn bewind gestaag door. Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog bleek, wrang genoeg, een enorme stimulans voor de economie; niet toevallig was de werkgelegenheid pas tijdens de oorlog weer op het niveau van voor oktober 1929. Was de *New Deal* uitsluitend gericht op de vs zelf, onmiddellijk na de oorlog werd door de Marshallhulp ook in de buitenlandse politiek soortgelijk beleid gevoerd: grootschalige investeringen als vliegwiel om de internationale economie op gang te brengen, óók, maar zeker niet alleen, ten eigen bate.

Was het economische herstel ten tijde van Roosevelt zonder meer het gevolg van de *New Deal*? Volgens sommigen was het herstel ook zonder de ingrijpende maatregelen van de regering-Roosevelt ingezet, volgens anderen daarentegen heeft het gevoerde beleid het herstel wel degelijk sterk bevorderd. – De laatste groep lijkt overigens wat groter in omvang. – Hoe dan ook, de *New Deal* heeft duidelijke sporen nagelaten in de Amerikaanse samenleving. Afgezien van een ziektekostenverzekering ontwikkelde de vs een eigen variant van het sociaal vangnet dat ook de Europese welvaartsstaten kenden: voorzieningen voor werklozen, gepensioneerden, en invaliden. De idee dat een rijk land de verantwoordelijkheid heeft te zorgen voor behoeftigen vond algemeen ingang. De hervorming van het bankwezen was een andere verworvenheid van blijvende betekenis. En via het Federal Art Project en de Federal Theatre Project droeg de *New Deal* bij aan blijvende culturele vernieuwing.

LESSEN?

De vraag is, of uit het beleid en optreden van Roosevelt lessen kunnen worden getrokken in de omgang met huidige of toekomstige crises. Onder historici is deze vraag op zichzelf al niet onomstreden: kunnen we wel iets leren uit het verleden? Lange tijd dacht men dat dit zonder meer mogelijk is – *historia magistra vitæ* luidt een citaat van Cicero,⁷ geschiedenis is de leermeesteres van het leven. Deze gedachte werd nadrukkelijk verondersteld in de geschiedschrijving vanaf de Oudheid: geschiedenis gold als een onuitputtelijk vat vol voorbeelden waaruit men kon leren hoe in bepaalde

omstandigheden te handelen. Maar sinds de opkomst van het historisme in de negentiende eeuw verzetten historici zich hier gewoonlijk tegen. Het historisme benadrukt immers de eenmaligheid van gebeurtenissen: zelfs gebeurtenissen die ogenschijnlijk sterk op elkaar lijken, voltrekken zich onder andere historische omstandigheden, en zijn daarom uiteindelijk toch onvergelijkbaar. En juist daarom is het vrijwel onmogelijk lessen uit het verleden te trekken. Maar volgens de Engelse filosoof R.G. Collingwood (1889–1943) heeft geschiedenis wel degelijk praktisch nut, zij het minder rechtstreeks dan de uitdrukking *histora magistra vitae* suggereert. Collingwood vergelijkt de historicus met een boswachter.⁸ Wie met een boswachter een bos ingaat, merkt al snel dat deze veel meer opmerkt: sporen van dieren die er zijn geweest, onopvallende planten. De boswachter heeft ‘een geoefend oog voor de situatie’, en juist daardoor ziet hij of zij wat de doorsnee wandelaar mist. Zo ook heeft de historicus ‘een geoefend oog voor de situatie’ – de historicus ziet, juist door zijn of haar opleiding, gemakkelijker welke factoren in bepaalde situaties van belang zijn dan degenen zonder geoefend oog.

Kan de historicus, met gepaste bescheidenheid, uit de Depressie van de jaren dertig en de *New Deal* met een geoefend oog elementen aanwijzen die van belang zijn in de omgang met huidige en toekomstige crises, respectievelijk voor het herstellen van vertrouwen in de economie?

Een eerste inzicht ligt sterk voor de hand: tot dusver is iedere economische crisis voorbijgegaan, en daarom mag erop worden vertrouwd dat ook een nieuwe crisis voorbij zal gaan. Daarom kan paniek bij een economische crisis beter worden vermeden: hoe vervelend en ingrijpend ook, uiteindelijk gaat een crisis voorbij – het is vooral zaak te proberen de kwalijkste gevolgen te dempen, en het herstel te bevorderen. Ook angst is overigens een slechte raadgever – in de vermaarde woorden van Roosevelt: *the only thing we have to fear is fear itself*⁹ – want angst werkt verlamdend.

Een tweede element is het belang van heldere, toegankelijke communicatie. Met zijn *fireside chats* overtuigde Roosevelt de Amerikaanse bevolking ervan dat hij daadwerkelijk met haar meeleeft, en dat hij deed wat hij kon om de crisis te bezweren. Juist het vertrouwen dat een meerderheid van de Amerikaanse bevolking daardoor in hem kreeg, was een eerste, heel belangrijke stap in het herstel van vertrouwen in de economie. En herstel van vertrouwen in de economie is op zijn beurt een belangrijke stap in het herstel van de economie. Herstel van vertrouwen in de economie kan dus niet wachten tot na de crisis, maar is deel van de oplossing – en het belang ervan kan nauwelijks worden overschat.

Een derde aspect is het belang van een open geest. Uitzonderlijke problemen vragen om uitzonderlijke maatregelen. Misschien ligt hierin wel het grootste verschil in de aanpak van achtereenvolgens de presidenten

Hoover en Roosevelt. Hoover zag weliswaar in dat ingrijpende maatregelen noodzakelijk waren, maar bleef binnen de beleidskaders die hij zichzelf had gesteld, bijvoorbeeld ten aanzien van de omvang en bevoegdheden van de federale overheid. Roosevelt daarentegen liet dergelijke kaders los: hij verkoos een beleid van *trial and error*, zonder strikte uitgangspunten, waarbij geslaagde initiatieven werden voortgezet, en mislukte initiatieven afgebroken en vervangen door andere. Was de doelstelling van beide presidenten identiek, het beleid van Roosevelt bleek in de geven omstandigheden beter uit te pakken.

Ten slotte: elke economische crisis heeft haar eigen karakter – het is vooral zaak de crisis moedig onder ogen te zien, als eerste stap op weg naar het herstel van vertrouwen in de economie. ■

LITERATUUR

De meest gezaghebbende biografie van Martha Gellhorn is:

CAROLINE MOORHEAD, *Gellhorn. A Twentieth-Century Life*, Henry Holt and Company, New York, 2003.

Een uitstekende inleiding tot de Depressie en de *New Deal* is:

ERIC RAUCHWAY, *The Great Depression & the New Deal. A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford etc., 2008.

- 1 F.D. Roosevelt, 'First Inaugural Address', zaterdag 4 maart 1933, via: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/froosl.asp, laatst geraadpleegd op 2 augustus 2022.
- 2 Martha Gellhorn, *The Trouble I've Seen. Four Stories from the Great Depression*, Eland, Londen, 2012 (eerste uitgave: 1936), blz. 51.
- 3 *A. w.*, blz. 146.
- 4 William E. Leuchtenburg, 'Franklin D. Roosevelt: Domestic Affairs', <https://millercenter.org/president/fdroosevelt/domestic-affairs>, laatst geraadpleegd op 2 augustus 2022.
- 5 Dit is het beeld dat bijvoorbeeld Isaiah Berlin schetst. Zie: Isaiah Berlin, 'President Franklin Delano Roosevelt', in: Isaiah Berlin, *The Proper Study of Mankind. An Anthology of Essays*, samengesteld door Henry Hardy & Roger Hausheer, Chatto and Windus, Londen, 1997, blz. 628–637.
- 6 Gellhorn, *a. w.*, blz. 48.
- 7 *De Oratore* II. De eigenlijke tekst luidt iets anders, maar *historia magistra vita* is een staande uitdrukking geworden.
- 8 Zie R.G. Collingwood, *An Autobiography*, Oxford University Press, Oxford etc., 1978 (eerste uitgave 1939), blz. 100.
- 9 Zie noot 1.

Bouwstenen voor een economie van het vertrouwen

WAAR ZIJN WE HET VERTROUWEN KWIJTGERAAKT?

De naoorlogse welvaartsstaat is waarschijnlijk het bekendste voorbeeld van een samenleving en economie gebouwd op wederzijds vertrouwen. Vanuit het gedeeld inzicht dat enkel samenwerking de nodige heropbouw van België kon schragen, sloten politiek, werkgevers en werknemers in 1944 het befaamde *Sociaal Pact*. Het beloofde aan alle inwoners van het land een betere toekomst, de opbouw van vele vormen van concrete (sociale) zekerheid als antwoord op vele vormen van miserie. Het geloof in een gedeelde toekomst leidde tot vertrouwen in de nationale overheid, die democratisch de nationale economie reguleerde. Naast een vertrouwenwekkende overheid waren burgers ook ingebed in een sterke civiele – en weliswaar verzuilde – samenleving en was het katholieke geloof nog dominant.

Toch bevatte de welvaartsstaat al vanaf het begin een aantal systemische tekortkomingen: het was een patriarchale top-down samenleving met een sociaaleconomisch model gebaseerd op de-vrouw-aan-de-haard alsook op ongebreidelde economische groei die steunde op roofbouw op de natuur en uitbuiting van het Globale Zuiden. Dat gaf in de jaren 1970 aanleiding tot heel verschillende verschuivingen, ik noem er schematisch twee cruciale.

Eenzijds ontstond een hele waaier aan nieuwe sociale emancipatorische bewegingen, denk aan de milieu- en de derdewereldbeweging, en ook de bestaande vredes- en vrouwenbeweging kregen een nieuwe impuls. Dit leidde tot reële emancipatie en meer ontplooiingsmogelijkheden en dus vertrouwen in de toekomst voor veel mensen – mijn ouders hadden bijvoorbeeld niet de kans om naar de universiteit te gaan, voor mijn generatie

was dat voor velen wel een haalbare optie. Op internationaal vlak groeide ook het milieubewustzijn, dat later leidde tot de eerste internationale overeenkomsten. In die tijd ontstonden ook vanuit burgerbewegingen tal van nieuwe ideeën en alternatieve praktijken om een meer menselijke economie uit te bouwen, denk aan de eerste *co-housing*-projecten, energiecoöperaties en kringloopwinkels.

De economische crisissen van de jaren 1970, omwille van overproductie en – jawel – plots stijgende energieprijzen door de oliecrisissen, gaf anderzijds ruimte aan neoliberale ideeën om samenleving en economie vorm te geven. Het vertrouwen in overheid en samenleving werd letterlijk opgezegd. Zo stelde de toenmalige Amerikaanse president Ronald Reagan dat ‘de overheid niet de oplossing is, maar juist het probleem’, terwijl de Britse premier Margaret Thatcher poneerde ‘dat de samenleving niet bestaat; er zijn gewoon mensen en gezinnen.’ Over een bewuste ontrafeling van de samenleving en het opzeggen van vertrouwen in cruciale instituties gesproken. Ingebed in een groeiende en bewust aangestuurde economische globalisering, gaf liberaal beleid steeds meer ruimte aan marktwerking in steeds meer maatschappelijke sectoren, en veranderde het systeem waarbinnen overheidsregulering van de economie ten dienste stond van de bevolking in een model waarbij de overheid fungeert als dienstmaagd van de grote bedrijven. De burger is dan in de eerste plaats een consument én ondernemer, die zichzelf permanent moet bewijzen op de arbeidsmarkt en zo de nodige koopkracht verwerven om het geluk na te streven door steeds meer te consumeren. Dit creëert het valse beeld dat wie het niet maakt in deze samenleving, dat enkel en alleen aan zichzelf te wijten heeft – structurele achterstelling bijvoorbeeld blijft zo buiten beeld.

Hoewel de realiteit uiteraard veel complexer en meer gelaagd is, is het niet incorrect om te stellen dat in de strijd tussen deze twee toekomstbeelden – de eerste van voortschrijdende individuele emancipatie, internationale samenwerking en een menselijke economie, de tweede van de mens louter als consument, de wereld als een globale markt gebaseerd op wereldwijde competitie – al rond de eeuwwisseling het neoliberale de overhand had, en dat de wereldschokkende aanslagen van 9/11 en de politieke gevolgen de balans finaal ten voordele van het neoliberale wereldbeeld deed kantelen. Zoals Naomi Klein duidelijk maakt met haar concept *Shock Doctrine*, werden plannen voor doortastend klimaatbeleid en een andere economie na 9/11 doorkruist met een focus op ‘*de war on terror*’ en een nog grotere rol voor private bedrijven.¹ De vrije ruimte die de emancipatorische bewegingen hadden bevochten tegenover een voorheen top-down overheid en hiërarchische bedrijven, werd op economisch vlak grotendeels ingepikt door de multinationals en hun vierentwintig-uurs-marketingmachine.

Nu, twintig jaar na 9/11 en twee decennia ongebreideld neoliberal beleid verder, staan we te midden van de brokstukken ervan. De voortschrijdende individualisering is gekaapt door haar neoliberale invulling: we zijn allemaal eilandjes die angst hebben dat ze hun koopkracht niet kunnen behouden waardoor het moeilijk zal worden om zich staande te houden in het dominante beeld van het goede leven: overconsumptie. Op politiek vlak is veel macht gegaan naar de Europese Unie, dat een terecht antwoord was op oorlog en honger. Maar met het Verdrag Van Lissabon kreeg de Europese Unie een neoliberale invulling, waar marktwerking, competitie en economische groei prioriteit kregen boven welzijn van mensen en bescherming van de fragiele biosfeer. De Green Deal van de huidige Europese Commissie is wat dat betreft een relevante poging tot koerswijziging, waarvan het afwachten is in hoeverre ze haar doelen zal halen. Op mondiaal vlak hebben twee decennia van ronkende verklaringen op klimaatconferenties (en minder bekend, ook op biodiversiteitsconferenties) enkel geleid tot een stijgende jaarlijkse uitstoot aan broeikasgassen en verdere vernietiging van de natuur.

Dit alles heeft geleid tot een drievoudige burn-out. Psychologen omschrijven burn-out als 'het eindstadium van langdurige, vaak jarenlange, roofbouw op het lichaam'. Zoals ik in mijn boek *Vrijheid & Zekerheid* laat zien, is deze term net zozeer van toepassing op wat steeds meer mensen meemaken in hun werk, op de samenleving, als op wat de samenleving doet met de planeet.²

De brokstukken van het uiteengevallen sociaaleconomisch model van de twintigste eeuw terug aan elkaar proberen lijmen, zal niet lukken. Het komt erop aan een nieuw model van welvaart en economie te ontwerpen én snel te implementeren, en juist daar is vertrouwen voor nodig.

DE ERFENIS VAN UITSTELGEDRAG: NU MOET HET SNEL GAAN

Hadden we geluisterd naar de inzichten van het Rapport aan de Club van Rome 'Grenzen aan de Groei', een halve eeuw geleden, dan hadden we op geleidelijke wijze de transitie kunnen realiseren naar een sociaalecologische samenleving, die streeft naar een goed leven voor iedereen binnen de grenzen van de planeet. Nu staan we voor een transitieparcours steil naar boven, dat we bovendien op korte tijd moeten afleggen. Juist hier ligt een eerste belang van vertrouwen, want verandering wekt altijd weerstand op. Het is in de huidige situatie cruciaal mensen mee te nemen in een vertrouwenwekkend verhaal, dat hen overtuigt dat enkel een snelle transitie zicht geeft op een stabiele wereld. Dus de zekerheid ligt niet in het proberen te behouden van wat is, want dat gaat dan net verloren. Het formuleren van

een nieuw sociaal contract, ditmaal een sociaalecologisch contract voor de eenentwintigste eeuw, waar alle maatschappelijk constructieve krachten zich achter scharen, kan een sterke wijze zijn om vertrouwen op te bouwen. In wat volgt schets ik drie bouwstenen van een nieuwe visie op een economie van het vertrouwen, die een dergelijk sociaalecologisch contract kunnen schragen.³

DRIE BOUWSTENEN VOOR EEN ECONOMIE VAN HET VERTROUWEN

De markt terug op haar plaats zetten

We leven al geruime tijd in een marktsamenleving, die berust op de aanname dat marktwerking de meest efficiënte wijze is om zaken te organiseren. Ook vandaag leren studenten economie uit hun handboeken dat overheidsingrijpen in de economie enkel legitiem is als er sprake is van marktfalen. Gelukkig bestaat er ook een andere, meer realistische visie op economie, die onder meer ontwikkeld werd door de economisch antropoloog Karl Polanyi. Onder meer in zijn hoofdwerk *The Great Transition* laat deze denker zien hoe er drie basisprincipes zijn om zaken te organiseren in elke samenleving: wederkerigheid, herverdeling en marktwerking. Als je kijkt naar de geschiedenis, is een marktsamenleving een historische uitzondering, die in het Westen werd geïntroduceerd in de loop van de negentiende eeuw. Ook in onze samenleving zijn de principes van wederkerigheid en herverdeling nog sterk aanwezig, maar tegelijk zijn ze aan een forse herwaardering toe. In welvaartsstaten wordt de herverdeling georganiseerd via de overheid en haar sociale zekerheid. Dit behoeft vernieuwing, zodat de gaten in het systeem gedicht worden, ieders sociale rechten ondersteund worden en de financiering ervan niet meer afhangt van economische groei. Wederkerigheid (en vertrouwen!) zijn dan weer volgens de Nobelprijswinnende politiek econoom Elinor Östrom de basiskenmerken van *commons*, burgerinstituties waar leden op zorgzame wijze goederen of diensten beheren of produceren op basis van zelfgekozen regels.

Belangrijk hierbij is dat elk van de drie organisatiewijzen specifieke sociale relaties stimuleren en schragen. Op de markt wordt concurrentie en competitie aangemoedigd; herverdeling via de overheid steunt op gelijke behandeling; commons steunen en genereren wederkerigheid en vertrouwen. In deze lijn vereist de uitbouw van een economie van het vertrouwen een nieuw evenwicht tussen de drie organisatieprincipes. Dat vertaalt zich in concrete vragen. Welke basisdiensten willen we terug in overheidshanden brengen? Is het toelaatbaar dat beursgenoteerde multinationals rusthuizen uitbaten met winstmaximalisatie als doel? Welke ruimte geven we aan burgercollectieven? Een goed voorbeeld van deze laatste zijn energie-

coöperaties zoals het Vlaamse Ecopower. Hun doel zit vervat in een set ethische principes: ze produceren louter groene stroom, er is een democratische besluitvorming, samenwerking met andere coöperaties is belangrijk. Omdat Ecopower en haar samenwerkingspartners het grootste deel van de productiemiddelen zelf in handen heeft, kan ze grotendeels werken buiten de dominante – en nu op hol geslagen – energiemarkt. Waardoor ze een goedkope leverancier van elektriciteit kan zijn, onder de marktprijs. Een huis van vertrouwen! Een economie van vertrouwen kan dus bijvoorbeeld op het vlak van energie betekenen dat de overheid de energiemarkt veel sterker reguleert en via regelgeving actief meer ruimte geeft aan ethische coöperaties.

Collectieve praktijken als bron van nieuwe waarden

Aansluitend bij het verhaal over commons, is er de vraag over hoe we mensen kunnen overtuigen deel te nemen en deel te hebben aan de nieuwe sociaal-ecologische economie. Hier vinden we inspiratie bij de Duitse socioloog Harald Welzer.⁴ In zijn boek *Zelf Denken* betoogt hij op overtuigende wijze dat de meest effectieve wijze om mensen sociaalecologisch bewust te maken, niet berust in allerlei vormen van communicatie. Wat juist wel werkt, is hen te laten participeren in concrete collectieve praktijken, die niet alleen een antwoord bieden op economische uitdagingen maar stevast ook nieuwe plekken van gemeenschapsvorming zijn, als antwoord op een doorgeschooten individualisering. Wie bijvoorbeeld deelneemt aan een plukboerderij, draagt niet alleen bij tot een ander en echt duurzaam landbouwsysteem, maar oogst zowel lokaal voedsel als ook zingevende ontmoetingen.

Collectieve praktijken kunnen uitgroeien tot een bouwsteen van de nieuwe economie van vertrouwen als ze zich bijvoorbeeld verenigen in een stad of regio en ondersteund weten door het lokaal bestuur. En landelijk kunnen ze zich groeperen in federaties zodat ze sterk staan in uitwisseling van expertise en het bundelen van krachten in de maatschappelijke strijd. Het succes van onder meer nieuwe woonvormen zoals Wooncoop toont dat het draagvlak bij de bevolking veel groter is dan de meeste politici meestal veronderstellen.

Geen vertrouwen zonder gelijke behandeling

Je kunt geen vertrouwen opbouwen als mensen reëel ervaren of aanvoelen dat ze in de transitie ongelijk behandeld en dus benadeeld worden. Dat toonde de opkomst van de gele hesjes in Frankrijk. De Franse president Macron voerde daar, nadat hij eerst een rijkentaks had afgeschaft, heffingen op benzine en diesel in onder het mom van milieubeleid. Niet toevallig barstte daarop een golf van protest uit. Wie in een achtergesteld gebied

woonde waar het openbaar vervoer was afgebouwd en met een karig loon zijn diesel moest betalen om tientallen kilometers te pendelen, werd terecht boos. Want ondertussen bleef bijvoorbeeld kerosine onbelast, terwijl mensen met lage inkomens veel minder (of niet) vliegen.

Anders gesteld: waarom zouden mensen meegaan in een drastische transitie die heel ingrijpende veranderingen met zich mee zal brengen, als ze zien dat andere groepen gewoon hun schadelijke levenswijze kunnen en mogen voortzetten? Dit probleem stelt zich in het algemeen bij ondoordachte maatregelen op ecologisch vlak. Zo lijkt het logisch om een algemene koolstoftaks in te voeren, zodat activiteiten die veel broeikasgassen veroorzaken, zwaarder belast worden. Maar omdat huishoudens met lage inkomens een groot deel van hun inkomen besteden aan verwarming en vervoer, zouden ze bij gebrek aan alternatieven het hardst getroffen worden. Het is makkelijk pleiten voor een forse koolstoftaks, als je in een passief huis woont met een dak vol zonnepanelen en een warmtepomp, met voor het huis een elektrische bedrijfswagen. Wat een verschil met mensen die in een tochtig huurhuis wonen met een versleten verwarmingsinstallatie op gas of stookolie, en bij gebrek aan degelijk openbaar vervoer met een oude wagen rondrijden.

Dat betekent niet dat een koolstoftaks geen zinvol idee is. Zoals onderzoeker Tim Goedemé laat zien, kan een koolstoftaks zowel ecologisch effectief als sociaal rechtvaardig zijn, door de inkomsten ervan terug te geven aan de bevolking via een universeel dividend waar elke inwoner recht op heeft. Dit zou zelfs beschermend werken voor lagere inkomens. Combineer dat met specifieke maatregelen, zoals mensen met een laag inkomen en hoge emissies prioritair helpen om energiezuinig te wonen, en je bouwt weer een stukje van een economie van vertrouwen uit.⁵ We zouden dit een ‘zorgzame economie’ kunnen noemen.

BESLUIT: EEN ZORGZAME ECONOMIE BIEDT VERTROUWEN

Bovenstaande bouwstenen kunnen bijdragen tot de uitbouw van een economie van het vertrouwen, gericht op een snelle rechtvaardige transitie naar een sociaalecologische samenleving. Door marktwerking terug in te perken en democratisch te reguleren, publieke diensten te herwaarderen en *commons* actief te ondersteunen, geven we vorm aan een toekomstgerichte economie. Haar uitgangspunt is niet langer winstmaximalisatie of blinde economische groei, maar in de eerste plaats de zorg voor mens en planeet. Als álle mensen ervaren dat de economie ervoor kan zorgen dat zij een goed leven kunnen leiden binnen de beperkingen van de planeet, kan deze verandering een *aantrekkelijk* verhaal worden dat mensen vertrouwen inboezemt. Het kan ook verankerd worden in een nieuw sociaal pact, ditmaal een sociaal-ecologisch pact voor de eenentwintigste eeuw. ■

- 1 Naomi Klein, *The Shock Doctrine. The Rise of Disaster Capitalism*, Macmillan, Bloomsbury, vs, 2007.
- 2 Zie Dirk Holemans, *Vrijheid & Zekerheid*, Epo, Berchem, 2016.
- 3 Zie ook mijn essay ‘Een sociaalecologisch contract’, in *Oikos*, nr. 89, 2019, <https://www.oikos.be/tijdschrift/archief/jaargang-2019/oikos-89-1-2019/1206-89-02-holemans-sociaal-ecologisch-contract/file>
- 4 Harald Welzer, *Zelf denken. Een leidraad voor verzet*, Van Arkel i.s.m. denktank Oikos, Utrecht, 2014.
- 5 Tim Goedemé, ‘Een koolstofbelasting als sociaalecologisch beleid? Het kan!’, in *Oikos*, nr. 101, 2022, blz. 1–14.

De economie van mijn dromen

GETUIGENIS
van een laatsrejaarsleerling

Ik droom van een toekomst waarin we teruggaan naar de essentie en alles in het teken staat van duurzaam leven. Ik droom van een politiek systeem dat een economie creëert waarin verspilling, hebzucht en decadentie beperkt worden en waarin moedige beslissingen genomen worden die soms tegen persoonlijke belangen ingaan. Zo zou elk bedrijf verplicht moeten worden om met duurzame materialen te werken. Bedrijven die investeren in natuurbehoud, ontvangen subsidies, terwijl bedrijven die een grote belasting zijn voor het milieu aangemoedigd worden om te veranderen. Daarbij moet de economie veel meer gericht zijn op korte ketens. Er worden geen subsidies meer gegeven aan bedrijven die zich vestigen in verre landen of die buitenlandse producten invoeren. De invoer van goederen die niet voldoen aan de normen die we in ons eigen land eisen, wordt niet toegestaan.

Er zijn veel minder winkels en de winkels hebben een beperkter aanbod, zodat er minder overblijft en minder producten vernietigd worden. Er is vooral minder vlees en vis te krijgen. Mensen kunnen dan niet altijd kiezen en nemen wat er voorhanden is.

Zo worden er minder dieren gedood voor consumptie en mensen leren bewuster omgaan met consumptie en zullen minder weggooiden. Indien mensen toch exclusiever willen kopen, kan dat, maar dan is dat op bestelling en betalen ze daar extra belasting op, wat in de pot terechtkomt ten voordele van duurzaamheid en solidariteit. Deze pot wordt dan weer gebruikt voor projecten die ten goede komen aan het milieu en duurzaamheid. Er moet meer worden geïnvesteerd in recyclage van materiaal in plaats van in de productie van materiaal uit minderwaardig materiaal en wegwerpproducten.

Ik droom van een economie die solidair is met kwetsbare mensen. In deze economie staan geld en prestaties niet voorop, maar wel het welzijn van iedereen. Kleine, lokale bedrijven worden beloond om hun menselijkheid, en niet om hun winst of omzet. Iedere medewerker mag hier meedenken over de werking van het bedrijf. Er wordt ook veel gedeeld: auto's, fietsen, grasmachines, huishoudapparaten die je niet vaak nodig hebt, deze kunnen eenvoudig geleend worden in de buurt of in uitleenwinkels. Zo is er veel minder productie nodig, minder wegwerp, minder vervuiling, minder opbergruimte in huis.

Uiteraard hoort passend onderwijs hierbij. Iedereen volgt op school het basisvak huis-, tuin- en keukeneconomie, waarin kinderen en jongeren bewust worden van duurzaamheid, solidariteit, en de eigen verantwoordelijkheid hierin.

De mythe van het tanende vertrouwen

De indruk overheerst dat het vertrouwen in instellingen tanende is. Toch wordt deze indruk niet altijd ondersteund door bevestigingen en statistieken. Als die indruk een mythe is, dan is de echte vraag: waarom worden we dan tot deze mythe aangetrokken? In dit essay wil ik ons verlangen naar vertrouwen plaatsen in een cultuur en in een denkkader waarin vrijheid en zelfbeschikking blijven primeren, en kijken naar hoe er vandaag theoretisch wordt nagedacht over vertrouwen en publiek beleid. Het valt te betwijfelen of we het vertrouwen dat we zoeken op die manier zullen vinden.

Het tanende vertrouwen lijkt een terugkerend narratief te zijn in het politieke en publieke discours. Het vertrouwen in instellingen lijkt erg laag te zijn.¹ Het wantrouwen in wetenschappelijke experts krijgt sinds de coronapandemie steeds meer aandacht. En in de privésfeer kan men ook spreken van afnemend vertrouwen: de erosie van het gemeenschapsleven is een internationale en decennialange trend,² en er zijn aanwijzingen dat de vereenzaming in de laatste jaren alleen maar lijkt toe te nemen.³

De globale indruk die uit deze fenomenen oprijst, is dat het Westen te kampen heeft met een malaise. We wantrouwen elkaar in ons privéleven, en we wantrouwen publieke instellingen. Echter, is het *waar*? Wat het vertrouwen in instellingen betreft had het Nederlandse Centrale Bureau voor de Statistiek het nog onlangs over ‘de mythe van het tanende vertrouwen’.⁴ De beschikbare Nederlandse data tussen 2012 en 2022 wijzen namelijk alleen maar op een *toename* van vertrouwen.

Men heeft statistieken ook niet nodig om te vermoeden dat de indruk van het tanende vertrouwen in instellingen wellicht enigszins overdreven is.

Enig gezond verstand is voldoende. Denk bijvoorbeeld aan de rol van het vertrouwen in economische transacties, namelijk het kopen en verkopen van goederen en diensten. Hierbij is er niet alleen vertrouwen tussen koper en verkoper, maar ook vertrouwen in instellingen die dit persoonlijk vertrouwen helpen ondersteunen. Een verkoopcontact heeft bijvoorbeeld slechts waarde in zoverre het ook afgedwongen kan worden door een rechter. Het vertrouwen in verkoopcontracten hangt dus op zijn beurt af in het vertrouwen dat we stellen in het juridisch systeem. En dan is er de valuta waarmee transacties worden uitgevoerd: elke partij vertrouwt erop dat die valuta ingeruild kan worden voor reële goederen en diensten. Bij fiduciair geld speelt vertrouwen een nog grotere rol, want bij vertrouwen in fiduciair geld hangt de waarde van geld deels af van het vertrouwen dat we stellen in de instelling die het recht heeft om geld te drukken. ('Fiduciair' is afkomstig van *fides*, het Latijn voor vertrouwen: daarover later meer).

Ons economische en professionele leven is dus ondenkbaar zonder grote reserves van vertrouwen. Dit geldt ook voor alledaagse handelingen zoals producten kopen in de supermarkt, kinderen naar school brengen, of naar de dokter gaan. Al deze zaken steunen op de veronderstelling dat het merendeel van onze medemensen het goed bedoelt. Men zou dit domein van ons leven niet de 'economie van vertrouwen', maar de misschien fundamenteelere *oikonomia* van vertrouwen – het *huishouden* van vertrouwen – kunnen noemen.

Als vertrouwen tanende is, kan dat dus niet betekenen dat er geen vertrouwen in ons alledaagse en economische leven meer is. Moet het narratief van het tanende vertrouwen dan afgeschreven worden als een ingebeeld probleem, of als 'mythe'? Dat, geloof ik, is ook een verkeerde conclusie. De interessantere vraag die hier gesteld kan worden is niet of het narratief van het tanende vertrouwen empirisch waar is, maar waarom we er klaarblijkelijk toe worden aangetrokken. Waarom is dit een narratief dat zo gepromoot wordt in de media en in de politiek? Mythen, ook al zijn ze strikt gezien onwaar, kunnen immers veel onthullen over onze waarden en over ons zelfbeeld.

Hierbij zou ik een dubbele suggestie willen doen. Ten eerste: het feit dat wij de mythe van het tanende vertrouwen aantrekkelijk vinden, is een symptoom van hoe het denkkader van autonomie en vrijheid, ondanks alles, de laatste decennia toch nóg dominanter is geworden. Hoe meer het individu op de voorgrond treedt, hoe meer we het relationele en de gemeenschap missen. Ten tweede: dit denkkader van autonomie doet niet alleen het verlangen naar vertrouwen rijzen, maar voorkomt ook de bevrediging ervan. Ons verlangen naar vertrouwen lijkt daarom enigszins op een Tantaluskwelling.

VERTROUWEN EN AUTONOMIE

Autonomie kan in zekere zin ons standaard normatief principe genoemd worden. Of het nu gaat over abortus of gendertransities, vrijheid van meningsuiting of onderwijsbeleid, zo goed als automatisch grijpen we naar de idee van autonomie om morele en politieke dilemma's te beslechten. Hoewel zij vaak een onzichtbare maar cruciale rol speelt in ons alledaags leven, de idee van vertrouwen blijft typisch genoeg in ons denken doorgaans op de achtergrond. Vertrouwen legt daarin ten slotte heel andere accenten: de gemeenschap en concrete menselijke relaties worden geprioriteerd, en minder de zelfbepaling.

Het is belangrijk hier te benadrukken dat er geen tegenstelling bestaat tussen autonomie en vertrouwen. Volgens Immanuel Kant betekende autonomie of zelfbepaling dat men op rationeel-ethische manier handelde. Volgens John Rawls betekent de zelfbepaling van burgers dat zij een abstractie moeten maken van hun privileges (of gebrek daaraan) en dat zij zich moeten inbeelden hoe zij rationeel kunnen beslissen over de spelregels van de maatschappij. Vertrouwen tussen autonome burgers is mogelijk. Meer nog: het is precies omdat burgers dezelfde rationaliteit delen, dat vertrouwen mogelijk gemaakt wordt.

En toch, wanneer autonomie primeert in een denkkader, blijft vertrouwen een ongemakkelijke plaats innemen. Wanneer vertrouwen gegrond wordt in een gedeelde rationaliteit, dan rijst een diep wantrouwen tegenover burgers die ogenschijnlijk op irrationele wijze handelen. Een hedendaagse invulling hiervan ligt in hoe er wordt omgegaan met complotdenkers, wetenschapsontkenkers, en andere mensen die zich tegen wat zij de 'elite' of het 'establishment' noemen, gekeerd hebben. De halsstarrigheid van deze burgers wordt vaak gezien als een grote uitdaging, en dat is duidelijk merkbaar in *public governance*, een deelveld van de politieke wetenschap. Het loont om te kijken naar hoe men hierover spreekt in dit veld, omdat het mee vormgeeft aan menig beleidsmaker, zowel in de overheids- als in de privésector.

VERTROUWEN EN *PUBLIC GOVERNANCE*

Een van de meest urgente vragen voor *public governance* is, wat zijn de voorwaarden voor het publiek vertrouwen in instellingen, en hoe kunnen we stappen ondernemen om dit vertrouwen te versterken? De belangrijkste reden hiervoor is dat vertrouwen gezien wordt als een cruciale component van een gezonde democratie.⁵ Daarom heeft de OESO specifieke richtlijnen opgesteld voor de wijze waarop overheden en nationale agentschappen het vertrouwen van de bevolking moeten onderzoeken:⁶ ten eerste dient men zo

veel mogelijk empirische data te verzamelen over waar de vertrouwensproblemen liggen, en ten tweede moet men deze knelpunten heel gericht aanpakken met beleidsmaatregelen. Qua maatregelen heeft men dan vooral het ideaal van *open government* in gedachten.⁷ Onder *open government* verstaat men meerdere waarden, zoals integriteit en rekenschap (*accountability*), maar de twee principes waarop overwegend de zwaarste klemtoon wordt gelegd zijn transparantie en inclusiviteit. Transparantie verwijst naar hoe men zorgvuldig moet omgaan met de gegevens van burgers, en hoe men veelvoudig moet communiceren met burgers, liefst door de wetenschappelijke experts erbij te betrekken. Het bestrijden van desinformatie wordt gezien als een cruciale eerste stap in het promoten van transparantie, en op deze manier ook in het leggen van de basis voor vertrouwen.⁸ Onder inclusiviteit wordt onder andere begrepen dat historisch ondervetegenwoordigde groepen toegang krijgen tot leiderschapsposities.⁹ De idee hierachter is dat diverse noden en voorkeuren zo beter worden vertegenwoordigd in het maken van beleid.¹⁰

De link tussen *open government* en autonomie ligt in de wijze waarop de idealen van transparantie en inclusiviteit de schijn hebben rationele, universaliseerbare idealen te zijn. Transparantie en inclusiviteit vervullen de rollen die 'eerlijkheid' en 'gelijkheid' ooit speelden, maar dan aangepast aan de gevoeligheden van de tijdperken van *Big Data* en identitaire politiek. Als we ons zouden plaatsen achter de sluier van onwetendheid, en een abstractie zouden maken van onze sekse/gender, huidskleur, of inkomen, welk rationele wezen zou dat nog *tegen* transparantie en inclusiviteit kunnen zijn?

De keerzijde van deze redenering – en zo komen we terug bij de subtiele spanning tussen autonomie en vertrouwen – is dat, als iemand het *niet* eens is met de nadruk op transparantie of inclusiviteit, de stap snel gemaakt is om die persoon als irrationeel af te schrijven. Een voorbeeld hiervan zijn degenen die beleidsmakers koppig blijven wantrouwen – complotdenkers, wetenschapsontkenners en dergelijke. Zij onderschrijven vaak niet de idealen van transparantie en inclusiviteit. Als reactie hierop worden uitdrukkingen als 'het herstellen van vertrouwen' en 'de strijd tegen desinformatie' vaak in één adem uitgesproken.¹¹ Terwijl het waar is dat een vorm van *gatekeeping* noodzakelijk is voor *elk* publieke forum,¹² moeten we ook erkennen dat 'desinformatie' een rekbaar begrip is dat misbruikt kan worden voor politieke doeleinden (denk aan politici die elkaar verwijten *fake news* te verspreiden). Een communicatie categoriseren als 'desinformatie', ook wanneer die categorisering gerechtvaardigd is, is steeds een vorm van machtsvertoon, en is dus heel anders dan appelleren aan rationele, universele idealen. Hoe kan vertrouwen tot bloei komen wanneer er een zekere wreedheid schuilt achter rationele, universele idealen?

Deze benadering tot vertrouwen suggereert ook dat onder de academici en denkers in *public governance* de neiging bestaat om publiek vertrouwen te zien als een potentieel controleerbare sociale eigenschap. Vergelijk het met economische indicatoren. Inflatie kan moeilijk te bestrijden zijn, maar zij is wel enigszins controleerbaar door interventies, bijvoorbeeld door de interestvoeten aan te passen. Op dezelfde manier wordt verondersteld dat vertrouwen verscheidene operationaliseerbare condities heeft: condities die ten eerste meetbaar, en ten tweede manipuleerbaar zijn. Een invloedrijk OESO-document spreekt over ‘*the drivers of trust in public institutions*’.¹³ De keuze voor het woord *driver* toont aan dan men over vertrouwen nadenkt alsof het de *output* is van een mechanisme waarvoor we gewoon de juiste *inputs* moeten vinden. En het ideaal van *open government* kan dienstdoen als een dergelijk mechanisme. Transparantie garandeert men door regels en procedures te volgen voor het zorgvuldig delen van data en voor goede publieke communicatie.¹⁴ Inclusiviteit garandeert men doordat bepaalde groepen worden vertegenwoordigd in beleidsorganen.

IS DIT ECHT VERTROUWEN?

In deze documenten is er verrassend weinig diepgaande reflectie over de fundamentele redenen waarom instellingen – en voeg hier wetenschappelijke experts maar bij – zo worden gewantrouwd. Veel belangrijke data over de bronnen van wantrouwen zijn nochtans publiek toegankelijk. In de vs blijkt bijvoorbeeld dat Afrikaans-Amerikanen¹⁵ en Amerikaanse Indianen (zoals de Havasupai¹⁶) een sterk wantrouwen uiten in medische instellingen en experts. Sommige Amerikaans-Indiaanse stammen zien ook het rechtssysteem als ‘Euro-Amerikaans’, omdat het veel belang hecht aan aan juridische principes als ‘eigendom’ of ‘privacy’, maar niet aan waarden als ‘cultureel erfgoed’ of ‘geestelijke schade’.¹⁷ Het valt ten zeerste te betwijfelen of stammen zoals de Havasupai zich kunnen vinden in waarden als ‘transparantie’ of ‘inclusiviteit’ wanneer belangrijke waarden als ‘geestelijke schade’ niet eens worden erkend. Publiek vertrouwen kan niet worden afgedwongen, en wantrouwen kan soms heel diepe gronden hebben.

Om te benadrukken hoe oncontroleerbaar ‘echt’ vertrouwen is, is het belangrijk om even uit te zoomen op de intellectuele oorsprong van vertrouwen. Etymologisch gaat het *woord* vertrouwen terug tot het Proto-Indo-Europese **dreu*, wat ‘hout’ of ‘standvastig’ betekent. Conceptueel gaat vertrouwen terug tot *fides* (denk aan ‘fiduciair geld’), wat we nu vertalen als ‘geloof’. Deze band tussen religieus geloof en vertrouwen toont hoe Middeleeuwen hun geloof niet beleefden als een halsstarrige, propositionele attitude, maar eerder als gelijkend op de ‘trouw’ in het kader van een vriendschap of

romantische relatie. Trouw blijven (*fideliteit*) betekent de relatie blijven prioriteren, ook al kan het verleidelijk of handig zijn om dat even niet te doen. Zo moesten zij dus ook ‘geloof’ ervaren hebben.

Nu, voor Middeleeuwse denkers als Thomas van Aquino was trouw *per definitie* niet controleerbaar, maar een gift (van God). Trouw/vertrouwen (*fides*) was een van de drie theologische deugden, samen met liefde (*caritas*) en hoop (*spes*). Je kon dus niet ’s morgens opstaan en beslissen ‘vandaag ga ik geloven in God’. Vertrouwen was een gift, iets dat je overkwam – en iets dat je dus ook moest koesteren als het er was. Dit is ver van ons bed in seculiere tijden, maar ik reconstrueer het zo: na diep bedrog is het heel moeilijk om iemand te vertrouwen – zo moeilijk dat *willen* vertrouwen onvoldoende is om iemand te vertrouwen. Liefde vormt een andere vergelijking: liefde is veeleer iets dat ons overkomt, in plaats van iets dat we onder controle hebben. Op dezelfde manier kun je ook voorbereidingen treffen voor vertrouwen – de persoon beter leren kennen, de band opbouwen – maar dit garandeert nooit dat het vertrouwen er effectief komt.

Deze geschiedenis van het concept ‘vertrouwen’ is fascinerend omdat zij zo vreemd is voor onze tijdgeest. Het is niet de terugkeer van *fides* waar de rapporten van de OESO voor pleiten! Buiten dat ene raakpunt in het woord ‘vertrouwen’, is de taal van ‘gift’ en ‘deugd’ bijna geheel vreemd aan de taal van ‘openheid’, ‘transparantie’, of ‘inclusiviteit’. Deze laatste concepten zijn controleerbaar: je kan ze meten en veranderen (althans in theorie) door gepaste beleidsinterventies, procedures, en bureaucratische regels. Het is een ingenieursbenadering van beleid maken, alsof men aan de maatschappij kan sleutelen en men haar kan doen ‘werken’ zoals een dieselmotor. Als er te weinig vertrouwen is in onze instituties, dan moet de oplossing liggen in meer en beter ontwikkelde beleidsinterventies.

In dit opzicht kan men zich zorgen maken over het feit dat het vertrouwen dat zo hard wordt nagestreefd in *public governance* eigenlijk een imitatie – een schaduw – van echt vertrouwen is. Ook al kan het ideaal van *open government* verdedigd worden als een rationeel ideaal, het kan niet het publieke vertrouwen in instellingen garanderen. Ook al worden de normen van rationaliteit gerenoveerd voor het tijdperk van *Big Data* en identitaire politiek, toch kan men niet ontsnappen aan Nietzsches oude kritiek dat de universeel-rationele normen ‘naar wreedheid stinken’. Ook veelzeggend is hoe vertrouwen door overheidsinstanties vaak onder de noemer wordt gebracht van ‘sociale cohesie’ of ‘sociale samenhang’¹⁸. Maar echt vertrouwen tussen twee groepen is niet hetzelfde als sociale samenhang: een meester-slaaf-relatie kan ook gekenmerkt worden door cohesie, en gezonde democratieën worden steeds gekenmerkt door enig conflict.¹⁹

BESLUIT

Dit essay geeft dus enerzijds reden tot pessimisme: ondanks de verwoede pogingen om het vertrouwen in instellingen te herstellen, zullen we nog lang de indruk blijven hebben dat vertrouwen tanende is. Het vertrouwen dat we denken te kunnen bereiken is geen echt vertrouwen, en onze pogingen om het te 'herstellen' (alsof vertrouwen een machine is die kapot kan gaan) kunnen een averechts effect hebben op degenen van wie er vertrouwen wordt gevraagd.

Anderzijds is er ook, impliciet, reden tot optimisme: als we echt vertrouwen willen bereiken, dan moeten we een mensbeeld promoten waarbij niet het individu en de autonomie primeren, maar de gemeenschap en de dienstbaarheid. Dit is de richting waarin we conceptueel gezien vooruitgang moeten maken,²⁰ al kunnen de obstakels langs dat pad nauwelijks onderschat worden. De pogingen in de twintigste eeuw om de gemeenschap te prioriteren hebben geleid tot totalitaire regimes: het is ironisch om te bedenken hoe het communisme en fascisme, op hun manier, ook vertrouwen wilden herstellen. Vertrouwen kan dus gemakkelijk misbegrepen worden, en daarvoor moeten we ook vandaag niet stoppen met kritisch te vragen wat *echt* vertrouwen betekent en daarmee ook wat *echte* gemeenschap betekent. ■

- 1 Statistiek Vlaanderen, 'Vertrouwen in instellingen', www.vlaanderen.be. 2022. <https://www.vlaanderen.be/statistiek-vlaanderen/sociale-samenhang/vertrouwen-in-instellingen>
- 2 Robert D. Putnam, *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*, Simon and Schuster, New York, 2000.
- 3 Susanne Buecker, Marcus Mund, Sandy Chwastek, Melina Sostmann & Maike Luhmann, 'Is Loneliness in Emerging Adults Increasing over Time? A Preregistered Cross-Temporal Meta-Analysis and Systematic Review', in *Psychological Bulletin* 147 (8), 2021, blz. 787–805. <https://doi.org/10.1037/bul0000332>
- 4 CBS, 'De Heitjes en het vertrouwen in instituties in Heerlen', 2022, <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/aanvullende-statistische-diensten/2022/de-heitjes-en-het-vertrouwen-in-instituties-in-heerlen>
- 5 OESO, *OECD Guidelines on Measuring Trust*, 2017, <https://doi.org/10.1787/9789264278219-en>, blz. 16.
- 6 OESO, *OECD Guidelines on Measuring Trust*, 2017, <https://doi.org/10.1787/9789264278219-en>, blz. 19–24.
- 7 Zie OECD, 2021. *Government at a Glance 2021*. Government at a Glance. OECD Publishing, Parijs, <https://doi.org/10.1787/1c258f55-en>. Zie ook: Monica Brezzi, Santiago González, David Nguyen & Mariana Prats, 'An Updated OECD Framework on Drivers of Trust in Public Institutions to Meet Current and Future Challenges', *OECD Working Papers on Public Governance* 48, OECD Publishing, Parijs, 2021, <https://dx.doi.org/10.1787/b6c5478c-en>
- 8 OECD, *a.w.*, 2021, blz. 5.
- 9 Welke groepen hierbij prioriteit moeten krijgen is een andere vraag. Sommige rapporten verwijzen naar het belang van het betrekken van landelijke en socio-economisch benadeelde groepen (Monica Brezzi e.a., *a.w.*, 2021, blz. 43). Andere rapporten verwijzen naar het belang van jonge, vrouwelijke, en/of invalide burgers te laten zeten in beleidsorganen (OECD, *a.w.*, 2021, blz. 18–19).
- 10 OECD, *a.w.*, 2021, blz. 54.
- 11 Zie bijvoorbeeld Brezzi e.a., *a.w.*, 2021, blz. 29 en 39.
- 12 Zie Hugh Desmond (te verschijnen), 'Engineering Trustworthiness in the Online Environment', in Mark Alfano and David Collins (red.), *The Moral Psychology of Trust*, Rowman and Littlefield.
- 13 Monica Brezzi e.a., *a.w.*, 2021, blz. 15–16.
- 14 Monica Brezzi e.a., *a.w.*, 2021, blz. 15–16.
- 15 Hugh Desmond, 'Status Distrust of Scientific Experts', in *Social Epistemology*, augustus 2022, blz. 1–15, <https://doi.org/10.1080/02691728.2022.2104758>
- 16 Hugh Desmond, 'Precision Medicine, Data, and the Anthropology of Social Status', in *The American Journal of Bioethics* 21 (4), 2021: blz. 80–83, <https://doi.org/10.1080/15265161.2021.1891345>
- 17 Hugh Desmond, 'Precision Medicine, Data, and the Anthropology of Social Status', in *The American Journal of Bioethics* 21 (4), 2021, blz. 81; Hugh Desmond, 'Status Distrust of Scientific Experts', in *Social Epistemology*, augustus 2022, blz. 8, <https://doi.org/10.1080/02691728.2022.2104758>
- 18 <https://www.vlaanderen.be/statistiek-vlaanderen/sociale-samenhang>
- 19 Chantal Mouffe. *Agonistics: Thinking The World Politically*, Verso Books, Londen, 2013.
- 20 Zie voor de eerste stappen hierin: Hugh Desmond, 'In Service to Others: A New Evolutionary Perspective on Human Enhancement', in *Hastings Center Report* 51 (6), 2021: blz. 33–43, <https://doi.org/10.1002/hast.1305>

Heb niet te veel vertrouwen in vertrouwen

Wetenschappers en politici trekken regelmatig aan de alarmbel: we kampen met een gigantische vertrouwenscrisis. Men vertrouwt de wetenschapper niet meer en weet het zelf beter. Politici zijn allemaal zakkenvullers, dus meedoen aan het democratische spel heeft geen zin. Klimaatverandering is niet zo'n groot probleem, dus die windmolens en zonneparken hoeven hier echt niet te komen. Dokters hebben een beperkte geest, homeopathie werkt veel beter. De probleemdiagnose van de eenentwintigste-eeuwse democratie komt hierop neer: men heeft te weinig vertrouwen. En dat leidt tot een erosie van de democratie, een gevaar voor de volksgezondheid, en een vertraging van de energietransitie.

Er is daarentegen vrij weinig aandacht voor de andere kant van de medaille: het probleem van *te veel* vertrouwen. Ook dit kan de democratie, de volksgezondheid en de energietransitie aanzienlijk bedreigen. De gevaren van overmatig vertrouwen zijn echter, in tegenstelling tot groot wantrouwen, vaker verborgen en onzichtbaar. Wantrouwen leidt tot boosheid, protesten en maatschappelijk lawaai; te veel vertrouwen leidt tot maatschappelijke stilte, of toch een stilte voor de storm. Dit essay verkent de ernst van een teveel aan vertrouwen aan de hand van de gascontroverse in Groningen.¹

BIETEN EN BOONTJES

In 1959 werd in Slochteren aardgas ontdekt onder het land van Kees Boon. Al snel bleek dat dit gasveld immens groot was: de schattingen gingen al snel van de zestig, naar driehonderd, naar 2.740 miljard kubieke meter gas.

Gas was destijds een bijproduct en niet veel waard, maar de gevonden hoeveelheden betekenden dat het verwarmen van huishoudens op gas plots zeer rendabel zou kunnen zijn. En niet alleen in Nederland, maar ook in de buurlanden. In theorie werd de Groningse bodem plots het meest waardevolle stuk grond van Nederland.

Woorden werden daden en de Nederlandse bodem werd voorzien van een uitgebreid netwerk aan pijpleidingen. De extractie van het Groningenveld startte in 1963, op het veld van boer Boon. ‘Aardige mensen, die van de NAM (Nederlandse Aardolie Maatschappij), vriendelijk en professioneel, ze zullen wel te vertrouwen zijn.’ De bietenoogst van Boon leed onder de werkzaamheden, maar daarvoor kreeg hij een schadevergoeding van nog geen 2000 gulden. Ook vele andere landbouwers leden schade door de extractie van het gas of door het leggen van de nodige pijpleidingen; men kreeg de verloren oogst vergoed.

Zo’n 70 procent van de opbrengsten van het Groningenveld gaat naar de Nederlandse overheid. Dat komt omdat Nederland een deel van het gasveld bezit in aandelen, direct en indirect via Staatsmijnen; deels via de belasting op de winsten van de NAM; en deels omdat de NAM concessierechten betaalt. Omgerekend naar de prijzen van 2018 heeft Nederland, sinds het begin van de extractie, meer dan 400 miljard euro binnengesleept.² Er wordt gezegd dat Groningen zo’n 1% van alle winsten van het gasveld heeft teruggezien. De NAM sponsort regelmatig een lokaal zwembad en zorgt voor werkgelegenheid.

De Groningers hoopten destijds wel op iets meer. In Limburg was er ook veel hinder van de activiteiten rond steenkool. Ter compensatie kregen de Limburgers korting op datzelfde product. Men hoopte in Groningen dat zij, als verwarmen en koken op gas eenmaal een gevestigde orde zou zijn, ook korting zouden krijgen op gas – maar dat bleef uit.

Al was dat een teleurstelling, grootschalige protesten waren er niet. Snel op de barricades gaan staan lijkt niet te passen in de aard van de typische Groninger. Uit mijn eigen interviews met Groningers en Drentenaren blijkt dat men zichzelf omschrijft als meer ‘berustend’ dan de westerlingen. Dat relateert men aan het feit dat de Groninger gewend is om ‘zijn eigen boontjes te doppen’ en niet afhankelijk te zijn van externe instanties, zoals overheden. En als de overheid iets nodig heeft, dat snapt de Groninger dat wel en gaat men redelijk snel akkoord. Protesteren en eisen stellen gaat in tegen de onafhankelijke, eigenzinnige Groninger, omdat men dan toegeeft dat men iets nodig heeft. De Groninger rooit het zelf wel.

DE VERTROUWENSBREUK

In 1986 vond de eerste aardbeving plaats ten gevolge van de extractie van gas uit het Groningenveld, in Huizinge. Maar in die tijd ontkende men dat het Groningenveld aardbevingen kon veroorzaken. Deze waarheid bleef lange tijd vrijwel onbetwist, op enkele individuele berekeningen en opinie-artikelen na. Tot de aardbeving van Huizinge in 2012 met een magnitude van $M_L = 3.6$. De aardbeving veroorzaakte aanzienlijke schade, zowel fysiek als emotioneel. Bakstenen braken, huizenprijzen kelderden, en vanaf dat moment leefden de Groningers in stress en angst voor hun veiligheid. Het weegt zwaarder op de een dan op de ander, wat ook relaties binnen families en burens onder spanning zet. Anno 2022 kun je in de dorpen boven het epicentrum niet meer naar de kapper zonder dat er over gas wordt gesproken. En psychische problemen, scheidingen, en zelfmoorden waarin gas een prominente rol speelt, komen maar al te vaak voor. Op 1 januari 2021 waren er in totaal 1396 seismische activiteiten gemeten die veroorzaakt zijn door het Groningenveld sinds 1986.

Zeker omdat men vóór 2012 stellig ontkende dat de extractie kon leiden tot aardbevingen, was Huizinge 2012 een hele – *no pun intended* – schok. Het vertrouwen dat er was, sloeg om in een grondig wantrouwen. In de overheid, in de NAM, in de instanties die schadevergoeding afhandelen. ‘Ze hebben het altijd verzwegen, terwijl ze het donders goed wisten. Ze verdraaien metingen en veranderen cijfers, ze liegen ons allemaal voor. Ze geven niet om ons, het liefst maken ze van Groningen een groot gapend gat.’ En hoe extreem dit allemaal klinkt, het kan niet ontkend worden dat het dossier Groningen een duidelijke afweging betreft tussen de belangen van Groningen versus die van Nederland, van veiligheid versus winst.

WAAROM TE VEEL VERTROUWEN GEVAARLIJK KAN ZIJN

De casus van Groningen belicht twee verschillende gevaren van excessief vertrouwen. Allereerst: vertrouwen maakt blind. Vertrouwen stellen in personen, instanties of systemen betekent het maken van een aanname over de aard van deze zaken: ‘de intentie is vast goed’. Vertrouwen is aannemen dat iemand geen kwaad in de zin heeft, of dat een instantie een nobel doel voor ogen heeft. Zo’n perceptie komt vaak tot stand via interpersoonlijk contact. ‘De meneer van de NAM is erg vriendelijk en lijkt het beste met me voor te hebben, dus de NAM zal ook wel een fijne organisatie zijn.’

Helaas zijn goede bedoelingen vaak geen voldoende voorwaarde voor een goede handeling of een rechtvaardig systeem. Hoewel de intentie goed kan zijn, is de uitkomst van het proces soms onrechtvaardig. De meneer van de NAM was inderdaad erg aardig, maar boer Boon had wel wat meer

verdiend dan slechts een onkostenvergoeding voor de verloren oogst. Had boer Boon minder vertrouwen gehad, dan had hij eisen kunnen stellen, zoals een continue schadevergoeding voor de veiligheidsrisico's die hij elke dag moest lopen omdat de NAM graag onder zijn voeten wilde boren. Boon is niet rijk geworden van het gas onder zijn grond – de winst verdween naar het Westen – maar hij heeft wel lasten gedragen. Deze situatie kan makkelijk worden bestempeld als onrechtvaardig, maar in de jaren zestig bleef deze onrechtvaardigheid onzichtbaar. Boon had vertrouwen en was daardoor blind voor de onrechtvaardige situatie waarin hij belandde, en dus protesteerde hij niet. De kwestie bleef verborgen.

Ten tweede: wanneer excessief vertrouwen een harde klap krijgt, kan het makkelijk omslaan in een excessief wantrouwen. Vertrouwen gaat gepaard met verwachtingen. Als je iets of iemand vertrouwt, verwacht je op een goede manier behandeld te worden. Als je de NAM vertrouwt, verwacht je bijvoorbeeld dat de instantie je niet voorliegt.

Als verwachtingen niet worden waargemaakt, dan breekt dit het vertrouwen. Dat was het geval toen de aardbeving op grote schaal schade veroorzaakte, ondanks de beloften dat zo iets nooit zou gebeuren. Zo'n vertrouwensbreuk heeft een grotere impact op de ene persoon dan op de andere. De één zal zo'n vertrouwensbreuk snel kunnen plaatsen, maar voor een ander kan zo'n gebeurtenis funest zijn voor een wereldbeeld, en zelfs voor het zelfvertrouwen. Als je het gevoel hebt dat de instanties samenzweren om gas onder jouw huis weg te trekken ten koste van jouw veiligheid, dan doet dat pijn. Men heeft dan het gevoel niets waard te zijn in de ogen van de overheid, en vervolgens kan men zich ook daadwerkelijk minderwaardig gaan voelen. Een aardbeving kan zo leiden tot depressies en angsten. En zo'n gekwetste persoon, met een gebroken vertrouwen in de wereld en in zichzelf, zal ook meer moeite hebben met het vertrouwen in andere instanties. Zoals in de wetenschap, de Europese Unie, het IMG (Instituut Mijnbouwschade Groningen). Het misschien terechte initiële wantrouwen wordt excessief en wijdverspreid.

EEN GEZONDE HOEVEELHEID VERTROUWEN

Mijn oma zegt altijd: alles waar 'te' voor staat is slecht – zoals te veel of te weinig – behalve tevreden. Te weinig vertrouwen hebben impliceert onrecht iets of iemand wantrouwen, en dat kan zeer vervelende consequenties hebben, van populisme tot overvolle intensive-care-afdelingen. Maar te veel vertrouwen hebben is ook niet goed. Men kan dan onrechtvaardigheden over het hoofd zien: vertrouwen maakt blind. En wanneer een teveel aan vertrouwen gebroken wordt, kan het omslaan in een excessief wantrouwen.

In ieder geval leidt noch te veel noch te weinig vertrouwen tot de goede, gewenste handelingen die nodig zijn om een rechtvaardig energiesysteem te creëren. Te weinig vertrouwen hindert de energietransitie, en te veel vertrouwen verhult onrechtvaardigheden, zodat de energietransitie wel plaatsvindt, maar op een onwenselijke manier.

De oplossing klinkt eenvoudig: we moeten *net genoeg* vertrouwen. Dit roept natuurlijk de vraag op hoe je die balans tussen de twee extremen kunt bewaren. Een kant en klaar antwoord heb ik hier niet op. Maar wel kan ik twee *good practices* aanwijzen: denk kritisch na, en beschouw de context. Kritisch nadenken is een goed antidotum tegen een teveel aan vertrouwen. De context meenemen in je oordelen, kan je wantrouwen temperen door meer begrip voor de complexiteit van het geheel.

Een andere vraag is deze: kunnen we kiezen hoeveel vertrouwen we in iets hebben? Enerzijds denk ik dat dit niet mogelijk is: de ervaringen die je hebt gehad in je leven en je persoonlijkheid zullen tot op zekere hoogte bepalen in hoeverre jij in staat bent om te vertrouwen. Maar anderzijds denk ik dat we ook wel een stukje keuzevrijheid hebben. We kunnen bijvoorbeeld kiezen om onze ogen te sluiten en blind te vertrouwen in een systeem, om geen informatie op te zoeken, om gewoon onze kleren te kopen bij een concern dat mensen uitbuit. We kunnen er ook voor kiezen om wel informatie op te zoeken, en dan ook onze bronnen te checken, en om te verifiëren of onze gevoelens van wantrouwen corresponderen met die informatie.

Een gezonde hoeveelheid vertrouwen betekent soms accepteren en soms luidkeels protesteren – en dat is helemaal oké. ■

- 1 De inzichten zijn gebaseerd op interviews die ik heb afgenomen met Groningers en Drenthenaren in het kader van mijn onderzoek over energierechtvaardigheid, als deel van het RELEASE-project (www.nwo-release.nl).
- 2 Wendelmoet Boersema, *Gronings Goud. Over de macht van het gas en de rol van Rusland*, Ambo|Anthos, Amsterdam, 2021.

Nood aan een kinderlijke wijsheid van vertrouwen

Ik beloofde iets te schrijven over vertrouwen in de instellingen. Iedereen weet dat het daarmee slecht is gesteld. En het wordt er niet beter op. Crisissen zijn niet goed voor het vertrouwen en aan crisissen geen gebrek. Banken-, terreur-, energie-, onderwijs-, asiel- en klimaatcrisissen – vul maar aan. Dat zal wel zo zijn, en ik beloof er zo meteen op in te gaan. Maar eerst wil ik iets vertellen over een instelling waarin ik veel vertrouwen heb. En ik wil proberen uit te leggen waarom ik haar vertrouw. Dat is niet vanzelfsprekend. Argwaan laat zich makkelijker verwoorden dan vertrouwen, want om vertrouwen uit te drukken moet je, zonder pose of slag om de arm, oprecht zijn. Gewoon oprecht. En dat is niet gemakkelijk.

Ik zou het willen hebben over de instelling Marguerite Yourcenar. Natuurlijk is zij geen instelling zoals het gerecht, het parlement of de universiteit. Maar het oeuvre dat ze naliet is dat wel. Het is een *refuge*. En een uitkijkpost op de wereld. En, voor wie er gevoelig voor is, een orakel. Je hoort vele stemmen door haar heen klinken, het gemurmel van de wereld, maar dan zo dat je er een zin aan ontleent. Ze schreef zorgvuldig en langzaam. Meester Tijd was haar bondgenoot. Hij fluisterde haar in dat niet de schrijver de pen voert, maar de pen de schrijver. Schrijven is woorden op eigen benen laten lopen, rennen, dartelen. En zij schreef, en schreef, en haar boeken werden als stromend water, een bron waaraan je je kunt laven.

Het schrijverschap dat Yourcenar belichaamt is ouder dan eender welke andere instelling. Zij belichaamt de institutie van de verteller, de dichter, de zingever, de richter, de naamgever – de oudste menselijke instelling. Even oud als Adam; taal is de institutie waaraan de mens z'n menselijkheid ontleent.

Op het eerste gezicht doet zo'n dichteres niet veel. Zij spreekt tot ons over alles en nog wat, over de dingen des levens. Maar ze doet dat op zo'n manier dat de dingen ons iets zeggen, dat ze zin krijgen. Zij is daartoe in

staat, omdat ze als dichter niet verleerde om mét de dingen te spreken. Jonge kinderen doen dat in hun pre-talige universum vanzelf. Verwondering heet dat – een groot goed dat de meeste mensen achteloos verkwanselen. Maar niet de dichter. Als kind, zo zegt Marguerite Yourcenar over zichzelf, hield zij van wat ze zag: ‘het gras en de wilde bloemen daartussen, de boomgaarden, de bomen, de sparrenbossen, de paarden en de koeien’, ze hield van de konijntjes in het kreupelhout op *Le Mont Noir* en ook ‘van de stranden en hun eindeloze vlakten, als de zee zich terugtrekt in dat voor mij haast hypnotiserend bewegen van de golven’. Daar, in de omgeving van haar kindertijd, ‘heb ik geleerd van alles te houden waar ik nog steeds van houd’. Ze had een liefdevolle verhouding tot wolken, dansende bladeren, stofjes in het zonlicht, geblaas van schapen. Ze zag of hoorde al die dingen graag. Dat ging vanzelf. Het was dus niet zo dat ze aan haar waarnemingen wat liefde toevoegde, als suiker in de koffie. Haar liefde was geen toemaatje. Waarnemen wàs houden van.

Natuurlijk wordt het naïeve basisvertrouwen dat in baby- en kinderoogjes glimt, beschaamd. Bijtjes steken, zeewater smaakt brak, de zon brandt, hondjes bijten. Door scha en schande geleerd, mengt wantrouwen zich doorheen de waarnemingen, en al dra worden de wijdopen oogjes van de baby vernauwd tot de toegenepen spiedende ogen van de puber. Als vertrouwen de basishouding is, dan is wantrouwen een onmisbare bijsturing. Maar het is ‘slechts’ een bijsturing. Wanneer wantrouwen de basishouding wordt, gaat het dichtertelijke vermogen van de mens – het vermogen om aangesproken te worden – verloren en komt zijn menselijkheid in het nauw.

Dat ik Yourcenar vertrouw, komt omdat zij, als ik dat zo mag zeggen, de inslag van levenservaring weeft op een schering van kinderlijk vertrouwen. Uit die toenadering van het kind en de ouderling in zichzelf bestaat haar veelgeroemde wijsheid. In *Les Archives du Nord* schreef ze: ‘De ogen van een kind en die van een grijsaard kijken met de kalme onschuld van wie zich nog niet in het gemaskerd bal heeft gestort of het al achter zich heeft gelaten.’¹

Uitgeverij Athenaeum – Polak & Van Gennep zet Yourcenars wijsheid graag in de verf. Op de covers van haar boeken staat vaak een portretfoto van de oude Yourcenar.² Diepe rimpels tekenen haar gelaat, als de kloven van een uniek landschap waar, tussen diepe oogholten, een trotse neus oprijst boven een monkelende mond. Het leven liet sporen na, en ze toont die graag: ‘ziehier een mens, een deel van de natuur, een riet in een stroom’ – maar wel een monkelend riet. Het zijn mooie covers. Maar misschien is de cover van *Yourcenar, carte d'identité* van Henriette Levillain nog mooier. Ook hier een foto van de oude Yourcenar. Maar daaronder prijkt een foto van de piepjonge Marguerite met bolle wangen en stralende ogen. Wat kijkt

ze toch de wereld in! Als om niets te missen, want alles is de moeite. Levilain heeft dit goed gezien: de oude schrijfster is natuurlijk geen kind, maar ze dankt wel haar wijsheid aan het springlevende kind in haar. Zelfs als de oude dame de ogen sluit, kijkt ze de wereld in ‘*Les yeux ouverts*’, zoals een interviewboek van haar luidt.

Goed, we gingen het hebben over vertrouwen in de instellingen. Dat vertrouwen is niet groot, als we recente peilingen mogen geloven. Zulke peilingen zijn er bij de vleet. De grootste peiling wereldwijd is de Edelman Trust Barometer, uitgevoerd door het Amerikaanse public relations- en marketingbedrijf Edelman³. Dit bedrijf staat erom bekend aan ‘astrotur-fing’ te doen, dat is het stiekem opzetten van activiteiten om vervolgens de indruk te wekken dat het gaat om een spontaan burgerinitiatief. Op die manier verleent Edelman een schijn van democratische legitimiteit aan winstgevende businessprojecten. Dit bedrijf publiceert al jarenlang ook een ‘vertrouwensbarometer’ die vooral in business-middens gretig geconsulteerd wordt. Zo leert de Edelman Trust Barometer van afgelopen jaar dat, zoals het in een slide van het bedrijf wordt samengevat, ‘business de enige institutie is die nog vertrouwen geniet’, meer dan NGO’s, overheden, media. *Voilà, quod erat demonstrandum!*

Nu zou het wat te gemakkelijk zijn om alle vertrouwensbarometers verdacht te maken omdat de meest grootschalige barometer vooringenomen is. Maar toch. Het concept van een vertrouwensbarometer, en van het ‘meten’ van vertrouwen in het algemeen, heeft iets paradoxaals. Wat is dat eigenlijk, vertrouwen meten? En waarom zou je dat doen? Blijkbaar omdat wat je toevallig in de loop van de dag ter ore komt niet voldoende is om iets te kunnen zeggen over ‘hét vertrouwen in dé instellingen’. Het moet wetenschappelijker. Dus moet er gemeten worden. Dat wil zeggen dat er gevalideerde meetapparatuur moet worden ontwikkeld – een vragenlijst – die wordt voorgelegd aan geselecteerde respondenten, wier antwoorden vervolgens zorgvuldig worden gewikt en gewogen. Pas dan kan je iets wetenschappelijk verantwoord zeggen over vertrouwen. Het is alsof je als wetenschapper het fenomeen ‘vertrouwen’ wantrouwt en je allerlei middeltjes nodig hebt om het te vangen.

Het is natuurlijk een open deur intrappen dat het gist van wetenschap wantrouwen is. Wetenschap, wist Popper, gaat vooruit dankzij falsificatie. Kennis dient niet om in je hart te bewaren; kennis moet worden getest op de pijnbank van het experiment. Kennis moet in de moderne wetenschappelijke samenleving worden gewantrouwd. In feite is ‘vertrouwen’ een tamelijk amateuristische houding. In ieder geval is vertrouwen niet wetenschappelijk verantwoord. En zonder te willen beweren dat de moderne maatschappij volledig door wetenschap wordt gestuurd, kan je niettemin zeggen dat

wantrouwen de dienst uitmaakt bij alle moderne instituties, niet alleen de wetenschap.

De economie bijvoorbeeld, zweert bij innovatie (wat een andere manier is om te zeggen dat zoals je nu te werk gaat, morgen of ten laatste overmorgen niet meer deugt); de democratie vertrekt van de premisse dat gezag, autoriteit en macht per definitie verdacht zijn (reden waarom ze een beperkte houdbaarheidsdatum hebben, namelijk tot aan de volgende verkiezingen); bestuursdaden worden onophoudelijk getoetst; techniek moet verbeterd worden; rekenkracht vergroot; kunstenaars moeten vernieuwen; overgeleverde relatie- en levensvormen strekken bij voorkeur niet tot voorbeeld. De verbluffende vernieuwingscarrousel die we ‘moderne maatschappij’ noemen, wordt opgestuwd door een ononderbroken afwijzen, verwerpen, ontmantelen, herschikken, afbreken. Hoe zei Marx het ook weer? ‘Al het bestaande wordt uitgewist, alle nieuwe vormen zijn al verouderd vooraleer ze kunnen vastroesten.’ Wat is modernisering anders dan toegepast wantrouwen?

En zo’n samenleving maakt zich zorgen over ‘een gebrek aan vertrouwen in de instellingen?’ Terwijl alle instellingen waarop ze gedijt en verworvenheden waar ze trots op is het product zijn van wantrouwen, of, verbloemder gezegd, van kritiek. Welbeschouwd is het grote euvel van moderne maatschappijen niet zozeer dat grote delen van de bevolking geen vertrouwen meer hebben in de instellingen, maar dat de kinderlijke deugd van vertrouwen er geen plaats meer krijgt. Moderne maatschappijen zijn inmiddels wel ouder, maar niet veel wijzer geworden. ■

- 1 Marguerite Yourcenar, *Archieven uit het Noorden*. Athenaeum – Polak & Van Gennep, Amsterdam, 1985, blz. 165.
- 2 Zie bijvoorbeeld een glimlachende Marguerite Yourcenar op de cover van *Hadrianus’ gedenkschriften* (1988), of indringend kijkend op de cover van *Als stromend water* (1989), of in profiel mijmerend op de cover van *Pasmunt van de droom* (1990). Andere portretfoto’s op *Onder voorbehoud* (1987) en *Vertellingen uit het oosten* (1989). Allemaal uitgegeven bij Athenaeum – Polak & Van Gennep, Amsterdam.
- 3 Na te lezen op <https://www.edelman.com/trust/2021-trust-barometer>

De economie van mijn dromen

GETUIGENIS
van een laatstejaarsleerling

Recent bladerde ik door mijn geboorteboekje. Hierin staat onder andere hoe groot ik was en hoeveel ik woog op de dag van mijn geboorte, 14 juli 2004. Er stond ook in hoeveel de dingen toen kostten, zoals een brood (€ 1,70), een kopje koffie (€ 1,30) en een krant (€ 0,90). Ik schrok er enorm van hoe hard de prijzen

gestegen zijn. Tegenwoordig kost een brood bijna 3 euro en betaal je voor een krant € 2,70.

Ik vraag me af hoe dit komt. Eigenlijk vind ik het best jammer dat alles zoveel duurder wordt. De inflatie was de afgelopen veertig jaar niet zo hoog als nu. Inflatie wordt in het algemeen veroorzaakt door politieke crises, revoluties en oorlogen. De geschiedenis is een opeenvolging van crisissen, gevolgd door periodes van herstel. Een van de meest spectaculaire herstelperiodes in de geschiedenis was 'Les Trente Glorieuses': het naoorlogse Europa maakte tussen 1945 en 1975 zijn meest intense economische ontwikkeling door: economische groei, een babyboom, een daling van de ongelijkheid, lonen die sneller stegen dan de inflatie, maar ook een heropleving van industrieën

en mechanisering van de landbouw, massale oliewinning en de opkomst van de consumptiemaatschappij, waarbij massaal werd gekocht en geproduceerd.

Het vervolg spreekt voor zich: afhankelijkheid van olie leidt tot oliecrisissen en de consumptiemaatschappij verandert in een maatschappij van hyperconsumptie gekenmerkt door verspilling, afvalbergen, verlating van gebieden, uitputting van hulpbronnen. Na een crisis volgt altijd een periode van herstel. Maar groei genereren door consumptie wordt moeilijk wanneer het probleem in de basisbehoeften van de consumenten is voorzien, waardoor we voortdurend nieuwe behoeften moeten creëren en de prijzen moeten verlagen. Ook worden regeringen gedwongen om bezuinigingsplannen door te voeren, maar dit kan leiden tot toename van de ongelijkheid. Deze fenomenen zijn het gevolg van uiterst doorgedreven modellen met een gebrek aan verbeeldingskracht. We doen meer, maar we proberen zelden iets anders te doen.

Ik blijf geloven in vooruitgang en economische ontwikkeling, maar niet op de manier van de 'Trente Glorieuses' – die oplossingsstrategieën blijken op lange termijn niet de beste te zijn. Er zou een herstel van de consumptie moeten komen waarbij er gehamerd wordt op ecologisch, sociaal en ethisch consumeren. Als men dit zou doen, zou dat een nieuwe heropleving van de economie kunnen bevorderen, de economie van mijn dromen.

Vertrouwen en betrouwbaarheid in het tijdperk van digitale communicatie

VERTROUWEN EN BETROUWBAARHEID

De term 'vertrouwenscrisis' is een cliché van onze tijd. De crisis wordt gezien in termen van een afkalvend vertrouwen dat de kwaliteit van menselijke relaties die vroeger aangenamer, sneller en gemakkelijker zouden zijn geweest, heeft aangetast. Deze visie op het verleden is ongetwijfeld door nostalgie gekleurd: traditionele samenlevingen kenden tal van problemen die hun oorsprong vonden in onbetrouwbaarheid en in een overvloed aan wantrouwen. Ik zal echter weinig zeggen over de vermeende achteruitgang van vertrouwen, of over de vraag of dit een crisis is. Want volgens mij is vertrouwen niet de fundamentele kwestie. Volgens mij gaat het niet om *vertrouwen*, maar om *het oordeelkundig stellen van vertrouwen* in personen, communicatie en handelingen die *betrouwbaar* zijn (en het weigeren van vertrouwen in de onbetrouwbaren!).

In discussies over de mate van vertrouwen ligt de klemtoon vaak op algemene attitudes, waardoor de opdracht van het al dan niet in vertrouwen nemen niet voldoende ernstig wordt genomen. Zo geven bijvoorbeeld de opiniepeilingen en de reclame-industrie overvloedig commentaar op het vertrouwenspeil, maar zeggen ze weinig over betrouwbaarheid. Zij zijn eerder geïnteresseerd in de vraag welke instellingen en producten *daadwerkelijk* vertrouwd worden (ongetwijfeld in de hoop dat vertrouwen soms uit te buiten) dan in de vraag of het vertrouwen wel terecht is.

Informatie over het niveau van vertrouwen kan natuurlijk voor vele doelstellingen nuttig zijn. Rangschikkingen van de vertrouwensgraad in

beroepen en instellingen kunnen zo bijzonder nuttig zijn voor organisaties die campagnes voeren, ongeacht of het nu om commerciële of politieke organisaties gaat. Maar het nut van deze informatie is beperkt. We weten bijvoorbeeld dat politici en journalisten in het Verenigd Koninkrijk twintig jaar geleden weinig maatschappelijk vertrouwen genoten en ze dat nu nog steeds niet hebben. Daarentegen is er zowel nu als twintig jaar geleden veel vertrouwen in verpleegsters en rechters. Toch zegt ons dat niets over de betrouwbaarheid van de twee beroepen op beide momenten.

Informatie over rangschikkingen heeft slechts een beperkt doel. Het helpt ons niet met het identificeren van wie betrouwbaar is en wie niet.¹ Maar voor de meeste doelstellingen is het intelligent en accuraat stellen en weigeren van vertrouwen veel belangrijker dan vertrouwenscores of rangordes. Naar mijn mening hebben maatstaven zoals de 'reputatiescore'² van Facebook, die de betrouwbaarheid van gebruikers meet *zoals die door andere gebruikers wordt gezien*, weinig zin. Reputaties kunnen verdiend of onverdiend zijn en daarop gebaseerde maatstaven bieden een slechte basis voor het stellen of weigeren van vertrouwen.

BETROUWBAARHEID BEOORDELEN

Louter aandacht voor vertrouwen is dus niet voldoende. In sommige gevallen is vertrouwen onverdiend, en zou het dwaas zijn te streven naar 'meer vertrouwen'. Wat we nodig hebben is *goedgesteld vertrouwen* en *goedgesteld wantrouwen*. Dit vereist dat we aandacht hebben voor *bewijzen* van de betrouwbaarheid van de ander (of *bewijzen* voor het gebrek daaraan), in plaats van een eenzijdige focus op houdingen of reputaties van anderen.

Betrouwbaarheid goed beoordelen is niet gemakkelijk omdat dit vaak een vakkundig inzicht vereist in complex bewijsmateriaal dat betrekking heeft op de eerlijkheid, bekwaamheid en betrouwbaarheid die individuen en instellingen praktiseren in wat ze doen en beweren. Zonder dat bewijs zijn uitspraken over de betrouwbaarheid van anderen onbetrouwbaar. Maken anderen *eerlijke* claims en engagementen? Meneren ze wat ze zeggen? Doen ze wat ze beloven? Zijn ze wel *bekwaam* om te doen wat ze hebben beloofd te doen? Zijn hun eerlijkheid en bekwaamheid *betrouwbaar* of *onregelmatig*? Als we deze oordelen willen vellen, hebben we bewijzen nodig: het volstaat niet om louter gedrag of houdingen aan te halen.

TRANSPARANTIE, VERANTWOORDING EN BETERE REGELGEVING

Goedgesteld vertrouwen is geen kwestie van geluk of aanvoelen. Dat ethische en empirische normen worden nageleefd in plaats van genegeerd

moet aangetoond worden. Eerlijkheid, competentie en betrouwbaarheid zijn bijgevolg geen kwestie van bewering of keuze. *Iets* van een bewijs van betrouwbaarheid kan echter geleverd worden door maatregelen rond verantwoording te treffen. Door transparantie te eisen en door andere wettelijke, regelgevende en formele maatregelen te gebruiken. Deze benaderingen worden al generaties lang gebruikt, en gedurende de laatste decennia zelfs in toenemende mate.

Deze ‘verantwoordingsrevolutie’ van de afgelopen decennia kan echter niet onbeperkt in kracht toenemen. De verwezenlijkingen ervan zijn door talrijke veranderingen ingewikkelder geworden. Er zijn echter grenzen aan de tijd die mensen voor elke taak kunnen uittrekken, en dus aan de complexiteit van doeltreffende vormen van verantwoording.

De verantwoordingsrevolutie van de laatste veertig jaar heeft het gebruik van wet- en regelgeving ter ondersteuning van de naleving van wettelijke en andere vereiste normen sterk uitgebreid. Het doel ervan was uit te monden in meer betrouwbare prestaties. Betere naleving en betere regelgeving zouden (zo hoopten velen) een betere ondersteuning bieden voor vereisten zoals *proportionaliteit, verantwoording, consistentie en transparantie*.

Maar hoewel deze normen belangrijk zijn, kan de complexiteit ervan het moeilijk maken om betrouwbaarheid te beoordelen. Het identificeren en beoordelen van het relevante bewijsmateriaal kan opdringerig, tijdrovend, irritant – en zelfs contraproductief – zijn. Het algemene nalaten om dit te doen werd goed samengevat door de Britse politicus en schrijver Jesse Norman, die in een artikel in *History Today* suggereert dat ‘het einde van de geschiedenis niet de triomf van het democratisch kapitalisme is, maar de triomf van de bureaucratie.’³ Dit is geen triomf zonder kosten en is vaak onpopulair.

Bovendien zijn de voordelen van sommige verantwoordingsvereisten overdreven. De herhaalde nadruk op transparantie, in plaats van op communicatie, is in mijn ogen betreurenswaardig. Doeltreffende en competente communicatie is van groter belang dan louter transparantie, wanneer we de betrouwbaarheid of onbetrouwbaarheid van anderen in specifieke gevallen willen beoordelen. We zouden daarom kunnen hopen dat *communicatietechnologieën* ons zouden helpen bij het beoordelen van betrouwbaarheid – en onbetrouwbaarheid. Deze hoop was wijdverbreid toen digitale technologieën voor het eerst op grote schaal in gebruik werden genomen.⁴

Maar hoewel deze technologieën vaak benoemd worden als ‘communicatietechnologieën’, is dit niet het hele verhaal. Digitale technologieën kunnen worden gebruikt om te beïnvloeden, te overtuigen, de aandacht van anderen te trekken of af te leiden, te misleiden, te controleren, te manipuleren, te bedriegen of te frauderen, en (zoals we nu beseffen) om demo-

cratische processen te schaden en serieuze journalistiek te ondermijnen. Sir Tim Berners-Lee, de vader van het World Wide Web, betreurde dat in 2018:

Ik heb altijd gelooft dat het web voor iedereen is. Dat is waarom ik en anderen fel vechten om het te beschermen. De veranderingen die we hebben weten door te voeren hebben voor een betere en meer verbonden wereld gezorgd. Maar voor al het goede dat we bereikt hebben, heeft het web zich daarnaast ontwikkeld tot een motor van ongelijkheid en verdeeldheid; gestuurd door machtige krachten die het gebruiken voor hun eigen agenda ...⁵

Het is nu overduidelijk dat digitale technologieën niet *louter* communicatietechnologieën zijn, en dat het wijdverspreide gebruik en misbruik ervan zowel prachtige als schadelijke gevolgen heeft voor de communicatie. We bevinden ons *niet* in een tijdperk van betrouwbaardere communicatie, maar in een tijd waarin communicatie kan worden vervormd en onderdrukt, omgeleid en scheefgetrokken, gecontroleerd en beheerd, op manieren die moeilijk te ontdekken of te voorkomen zijn. Ondanks de lipdienst die aan transparantie wordt bewezen, is het vaak moeilijk om de bronnen van communicatievervalsing te identificeren, vooral wanneer anonimiteit de regel is (zoals vaak online het geval is). Het oxymoron *fake news* is tegenwoordig maar al te treffend.

SINDS PLATO

Dit is niet nieuw. Sommige gevolgen van technologische vernieuwing voor spraak en communicatie vormen al sinds de Oudheid een discussiepunt. Plato vertelt ons dat Socrates dacht dat het schrift (toen een nieuw soort communicatietechnologie die velen niet konden gebruiken) misleidende en gebrekkige communicatie mogelijk maakte. Socrates vertrouwde daarom volledig op het gesproken woord. Plato (die het schrift gebruikte) beschrijft hoe Socrates over schriftelijke communicatie dacht:

Wanneer iets eenmaal is opgeschreven, dan rolt elk betoog alle kanten op. Het komt terecht bij mensen die er verstand van hebben, maar evengoed bij lui die er niets mee te maken hebben, en het heeft geen idee tot wie het zich moet richten en tot wie niet. Wanneer iemand het slecht behandelt en het ongerechtvaardigde verwijten maakt, moet het altijd door zijn vader [lees: zijn auteur] worden geholpen. Want zichzelf verdedigen of helpen kan het niet.⁶

De woorden die Plato aan Socrates toeschrijft, zijn ook van toepassing op digitale communicatie. Socrates' bezwaar luidde dat geschreven woorden

kunnen worden gescheiden van hun auteurs – *spraakinhoud* kan worden gescheiden van de *spraakhandeling* – waardoor lezers geen informatie hebben over de origine van de woorden, die anders zou worden overgebracht door toon, gebaren en context in *face-to-face* gesprekken. Communicatie kan kwetsbaar zijn wanneer we er geen vragen bij kunnen stellen en haar niet kunnen verduidelijken, of zelfs nog maar de oorsprong niet kunnen vaststellen – zoals bij schrijven het geval is. De scheiding van lezer en schrijver verzwakt het vermogen om de betekenis, de waarheid of de betrouwbaarheid van de woorden die we lezen te interpreteren, te verklaren, te verdedigen of te garanderen. Lezers hebben vaak inzicht nodig in bronnen, in bewijs en overlevering, in context en cultuur, om te kunnen bepalen of geschreven materiaal waar of onwaar is, aannemelijk of onwaarschijnlijk, gebaseerd op bewijs of verzonnen, vijandig of behulpzaam, en nog veel meer.

Socrates' specifieke bezorgdheid over het geschreven woord is allang gesust. Het schrift werd in de loop der tijd een betrouwbare en respectabele manier van communiceren, omdat het blijvende documenten kan creëren die het mogelijk maken om stellingen te controleren. Met de uitvinding van de boekdrukkunst in de vroegmoderne tijd rezen er echter nog meer vragen over teksten. De boekdrukkunst maakte het produceren van meerdere kopieën mogelijk – al dan niet met toestemming van de auteur. De herkomst, de autoriteit en de legaliteit van deze kopieën konden duister of misleidend zijn. Geleidelijk aan werden de manieren om het auteurschap vast te stellen en om de waarheid en betrouwbaarheid van gedrukte beweringen te controleren verbeterd door middel van culturele, wettelijke en regelgevende maatregelen, waaronder auteursrecht en drukmerken. Vandaag de dag circuleert een deel van de gedigitaliseerde inhoud echter met weinig en onvolledige systemen om de herkomst of betrouwbaarheid ervan te controleren of aan te vechten. Kan dit verholpen worden?

DIGITALE COMMUNICATIE DISCIPLINEREN

De uiteenlopende – soms schadelijke of onverwachte – effecten van digitale communicatie hebben zich snel maar onregelmatig verspreid. De problemen zijn dringend en de oplossingen liggen niet voor de hand. Daarom schets ik hieronder slechts een aantal bemerkingen:

- a Als antwoord op deze problemen wordt vaak een beroep gedaan op gegevensbeschermingsnormen, waaronder de Algemene Verordening Gegevensbescherming van de EU (ook wel bekend als de GDPR). Maar omdat we geen duidelijke definitie van persoonsgegevens hebben wordt gegevensbescherming een problematische benadering, zelfs voor

vragen over privacy (en al helemaal voor andere normen). *Voorbeelden* van persoonsgegevens zijn gemakkelijk te vinden: de naam en het adres van een persoon gelden bijvoorbeeld als persoonsgegevens. Maar voorbeelden zijn niet genoeg. Personen kunnen vaak worden geïdentificeerd door het afleiden van niet-persoonsgebonden gegevens, veeleer dan door misbruik of onrechtmatige bekendmaking van persoonsgegevens.

- b De ontwikkelingen op het gebied van artificiële intelligentie vergroten de kracht van afleidingsmethoden, waardoor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer en andere normen nog meer onder druk kan komen.
- c Sommige problemen die daaruit voortvloeien kunnen worden aangepakt. Zo kunnen sommige voorstellen werken aan het voorkomen van *particuliere schade* aan individuen (bijvoorbeeld cyberpesten, fraude, extreme pornografie). Maar maatregelen om *publieke schade* aan democratie, wetenschap en cultuur te voorkomen of te beperken, zijn moeilijker te vinden. Een van de redenen voor dit verschil is dat de technologiebedrijven er belang bij hebben om particuliere schade die hun commerciële reputatie aantast te voorkomen. Maar momenteel is het (op zijn zachtst gezegd) onduidelijk of zij voorstanders zijn van regelgeving die ertoe zou bijdragen schade aan het democratisch proces, aan serieuze journalistiek of aan culturen te voorkomen of te beperken.⁷
- d Tegelijkertijd worden sommige regelgevende instanties op het gebied van telecommunicatie, verkiezingsprocessen en reclame (en ongetwijfeld ook op andere gebieden) in het algemeen als ongeschikt voor hun opdracht gezien. Of hebben ze moeite met het reguleren van digitale communicatie. Als regelgeving niet volstaat, of niet werkt, kan het nodig zijn om na te denken over culturele, maar ook wettelijke en regelgevende manieren om de betrouwbaarheid te ondersteunen. Dit is gemakkelijker gezegd dan gedaan.
- e Het is algemeen bekend dat institutionele regulering aan vele vereisten moet voldoen. Maar hetzelfde geldt voor culturele controle en verandering. Wanneer we onderworpen worden aan complexe regelgeving, maar geïsoleerd zijn van de informele controle en de uitdaging van sociale interactie, kan dit wenselijk lijken. Zou het cultiveren van een gedeelde cultuur niet kunnen zorgen voor coördinatie? En bovendien goedkoper en betrouwbaarder zijn dan formele regelgeving?

f De zaken zijn echter niet zo eenvoudig. Culturen verschillen in hun eisen en in de sancties die zij kunnen aanvaarden. Sommige culturen ondermijnen of verwerpen eerlijkheid, bekwaamheid en betrouwbaarheid. Hiertoe behoren niet alleen slechte bedrijfsculturen, maar ook slechte bureaucratische, politieke en academische culturen. Andere culturen ondersteunen betrouwbaarheid in beperkte mate, in die zin dat zij het naleven van wet- en regelgeving stimuleren, *maar niet meer dan dat*. Er zijn veel culturen die *alleen maar het naleven van regels* bevorderen (begrijpelijk in een tijdperk van grote regelzucht). Andere culturen ondersteunen dan weer niet alleen het naleven van wet- en regelgeving, maar ook duidelijkheid en betrokkenheid in een breder scala van cultureel belangrijke normen voor het institutionele leven. Bovendien zijn zij bereid om te controleren of deze normen worden overtreden en om dit aan te vechten als dat het geval is. Er zijn geen binnenwegen, en naar mijn mening kunnen de leemten en tekortkomingen in de regelgeving waarschijnlijk niet worden verholpen door een beroep te doen op culturele normen en standaarden.

ENKELE CONCLUSIES

Voorlopig moeten we worstelen met een overschot aan complexiteit en regelgeving. Aan beide problemen werd een bijdrage geleverd door de Europese Commissie, die in juni 2022 een Strengthened Code of Practice on Disinformation onthulde. Deze co-regulerende code is tot stand gekomen na onderhandelingen tussen de Europese Commissie, maatschappelijke platformen en organisaties. Het houdt op zijn minst zestig aanbevelingen in om de principes van het International Partnership for Information and Democracy te implementeren.

De intentie van deze code is zonder twijfel bewonderenswaardig. Hij houdt een aantal zaken in zoals: structurele maatregelen om desinformatie te beteugelen, nieuwe systemen om inhoud te markeren en instrumenten om feiten te checken. Het zijn maatregelen die ervoor moeten zorgen dat misleidende informatie zich niet als een lopend vuurtje verspreidt, en de betrouwbaarheid van informatie moeten promoten. De Code tracht transparantie- en verantwoordingsplicht te definiëren voor zowel adverteerders als voor het omgaan met persoonlijke data. Maar net als andere codes wordt de toenemende complexiteit van het definiëren en waarborgen van betrouwbaarheidseisen eerder omzeild dan opgelost. We weten nog lang niet hoe de online wereld kan worden gedisciplineerd om betrouwbare communicatie en integer handelen te beschermen en veilig te stellen. ■

Een eerdere versie van deze tekst werd gepresenteerd op het European Science Advisors' Forum in Dublin in 2019. Deze tekst werd naar het Nederlands vertaald door Brecht Daneels en Paula Gruppelaar.

- 1 Er kan een uitzondering zijn wanneer het de bedoeling is het vertrouwenspeil in een *gestandaardiseerd* product te rangschikken aan de hand van een representatieve steekproef van respondenten. Opiniepeilingen kunnen geen solide bewijs leveren of het vertrouwen in niet-gestandaardiseerde producten intelligent is, of dat zij berusten op de antwoorden van geselecteerde of vertekende sets van respondenten.
- 2 Er zijn redenen om sceptisch te zijn over reputatierangordes. Zie http://www.digitalstrategyconsulting.com/intelligence/2018/08/facebook_gives_every_user_a_secret_reputation_score_to_tackle_fake_news.php en Onora O'Neill, 'Facebook's Trust Rankings Can't be Trusted', *Washington Post*, 25 september 2018, https://www.washingtonpost.com/news/theworldpost/wp/2018/09/25/facebook-2/?utm_term=.662dd441586a
- 3 Jesse Norman MP, 'World Wide Weber', in *History Today*, juni 2019.
- 4 Ik geef wat meer details in Onora O'Neill, 'A Philosopher Looks at Digital Communication', Cambridge University Press, 2022.
- 5 Zie Tim Berners-Lee, <https://inrupt.com/blog/one-small-step-for-the-web>, september 2018. Zie ook zijn *The Contract for the Web* – 'an initiative to bring governments, companies, civil society and web users together to build a road-map for how we build a web that serves humanity and is a public good for everyone, everywhere'.
- 6 Plato, *Faidros*, 275d-e, vert. Hans Warren en Mario Molegraaf, Bert Bakker, Amsterdam, 1998. Toevoeging tussen vierkante haken van Onora O'Neill.
- 7 Zie Jonathan Taplin, *Move Fast and Break Things. How Facebook, Google and Amazon Cornered Culture and Undermined Democracy*, Little, Brown and Company, 2017.

Een betrouwbare samenleving is veel meer dan een transparante samenleving

In haar bijdrage aan deze bundel introduceert de Britse filosofe Onora O'Neill een dubbel onderscheid, met name dat tussen vertrouwen en betrouwbaarheid en vervolgens dat tussen betrouwbaarheid en transparantie. In het vervolg van deze bijdrage wil ik laten zien hoe de verwarring, niet alleen tussen het concept 'betrouwbaarheid' en 'vertrouwen', maar ook tussen 'betrouwbaarheid' en 'transparantie' kan worden toegepast op drie heikele casussen. Maar eerst licht ik de argumentatie achter haar tweevoudige onderscheid toe.

'VERTROUWEN' VERSUS 'BETROUWBAARHEID'

O'Neill vertrekt van de vaststelling dat opiniepeilingen over de vraag of vertrouwen vandaag voor- of achteruitgaat ons weinig of niets leren. Vertrouwen is nu eenmaal geen uniform gegeven, waarvan je de hoeveelheid kan meten. Vertrouwen in iemand of in een instituut is altijd gedifferentieerd, het voltrekt zich in meerdere of mindere mate. Natuurlijk kun je op basis van opiniepeilingen nagaan of het vertrouwen in leerkrachten en verpleegkundigen groter is dan bijvoorbeeld in politici of journalisten, maar in de dagelijkse praktijk schiet je daar weinig mee op. Sommige leerkrachten of verpleegkundigen zijn immers niet te vertrouwen, terwijl er onderzoeksjournalisten zijn die betrouwbaar werk afleveren.

Daarenboven vindt O'Neill het een absurde doelstelling om het vertrouwen te vergroten, ook al wordt die frase te pas en te onpas gehanteerd.

In plaats daarvan hanteert zij als doelstelling om het vertrouwen in wie betrouwbaar is te vergroten en in wie onbetrouwbaar is te verkleinen. Om het onderscheid tussen betrouwbare en onbetrouwbare mensen te maken, hebben we behoefte aan een oordeelsvermogen. Ook al is een dergelijk vermogen in haar ogen noodzakelijk, O'Neill beseft dat oordelen of iemand betrouwbaar is, en in welke mate, geen sinecure is. De standaard die zij hanteert om een dergelijk oordeel te vellen is drievoudig: is de persoon competent, is hij eerlijk, kun je op hem rekenen?

De kern van dit onderscheid tussen vertrouwen en betrouwbaarheid vat zij als volgt samen: vertrouwen is de respons op betrouwbaarheid. Eerst dienen we te beoordelen of iemand betrouwbaar is. Pas daarna kan er sprake zijn van vertrouwen. Het vertrouwen in iemand herstellen gaat dan ook niet zomaar. Dat herstelproces is niet identiek aan het herstellen van een mechanische fout. Integendeel, om een band van vertrouwen te creëren of te herstellen, moet een ander je de kans geven om jouw vertrouwen te winnen door zich betrouwbaar te gedragen. Of omgekeerd, moet jij een ander de kans geven om haar vertrouwen te winnen door je betrouwbaar te gedragen. En dat laatste kan slechts gebeuren door jezelf kwetsbaar te maken en je zo open te stellen voor de ander.

Dit onderscheid tussen vertrouwen en betrouwbaarheid lijkt – althans op het eerste gezicht – op het intrappen van een open deur. Maar dat is het niet, integendeel. Onder dit onderscheid gaat een radicale maatschappijkritiek schuil. Meer bepaald viseert Onora O'Neill de in onze huidige samenleving geijkte systemen om betrouwbaarheid te meten of te garanderen. Volgens haar werken die systemen niet of nauwelijks; ze creëren immers heel veel bureaucratisering en bereiken daardoor het omgekeerde van wat ze beogen.

Ze geeft van het contraproductieve effect dat deze meetinstrumenten van betrouwbaarheid genereren een voorbeeld uit de zorgverlening.¹ Vroedvrouwen wordt gevraagd om allerlei formulieren in te vullen met antwoorden op vragen die moeten garanderen dat ze hun taken betrouwbaar hebben volbracht. Het gevolg is echter dat zij meer tijd nodig hebben om het papierwerk te doen dan om de bevalling te begeleiden. Wat de vroedvrouw ervaart, ervaart ook de onderwijzer, de leraar, de verpleegkundige, de onderzoeker, enzovoort.

'BETROUWBAARHEID' VERSUS 'TRANSPARANTIE'

Waarom verzanden de – goedbedoelde – pogingen om meer betrouwbaarheid te genereren in groeiende onvrede en immer groeiende bureaucratisering? Daarvoor kun je op zijn minst twee redenen aanhalen.

Allereerst wordt het concept ‘betrouwbaarheid’ verward met het concept ‘transparantie’.² Aan de vandaag veelgehoorde roep naar ‘transparantie’ kan makkelijk worden voldaan door de gevraagde data vrij te geven en zo te ontsnappen aan de verdenking van geheimhouding. Het vrijgeven van data is echter slechts de noodzakelijke voorwaarde, geen voldoende voorwaarde voor het garanderen van betrouwbaarheid. Zo kan de informatie die wordt vrijgegeven onbegrijpelijk of zelfs oncontroleerbaar zijn voor wie het aanbelangt. En vooral kun je de vraag stellen of een politiek van transparantie mensen als vanzelf stimuleert tot meer betrouwbaarheid. Is het niet veeleer zo dat een opgelegd format van transparantie een bepaald gedrag in de hand werkt dat tegemoet komt aan de formele eisen die erin worden geformuleerd?

Ik geef een voorbeeld uit het academische milieu. Een docent zorgt ervoor dat hij voldoende lesuren op zijn naam heeft staan en voldoende studenten begeleidt. Transparant vult hij de cijfers in op het gevraagde formulier. Tegelijk let hij erop dat hij het minimum, nodig voor de lesvoorbereidingen, doet en hij zo weinig mogelijk tijd verliest met de begeleiding van studenten (bijvoorbeeld door die uit te besteden aan assistenten) om zo meer ruimte vrij te maken voor eigen onderzoek en zijn promotiekansen te verhogen. De betreffende docent beantwoordt aan alle eisen van transparantie, maar wordt door wie hem beter kent als weinig betrouwbaar en lokaal beschouwd.

Ten grondslag aan de verwarring van het concept ‘betrouwbaarheid’ met het concept ‘transparantie’ – en dat is de tweede reden – ligt een geloof in de meetbaarheid van ethische standaarden. Het meten van ethische attitudes en standaarden, zoals betrouwbaarheid er één is, is echter slechts in heel beperkte mate mogelijk. Het aanvoelen van betrouwbaarheid, zowel tussen individuen als op institutioneel niveau, vraagt om veel meer dan om loutere transparantie in termen van kwantitatieve gegevens. Het vraagt om inhoudelijk *debat*, ook over onpopulaire of heikele thema’s, om *inlevingsvermogen*, *empathie*, of wat de Duitse cultuursocioloog Hartmut Rosa omschrijft als *resonantie*.

Tegen die achtergrond is het duidelijk dat de vraag naar transparantie op een heel ander normatief kader inzet dan die naar betrouwbaarheid. Daarenboven dreigt het geloof in meetbare gegevens vaak een obstakel te vormen voor het inhoudelijk debat.

CASUS 1**De eis van quota (mannen en vrouwen, witten en zwarten)**

Sinds een paar jaar geldt als een nagenoeg dwingende eis dat er, op het niveau van wat beschouwd wordt als maatschappelijk belangrijke en prestigieuze functies, een 50/50-verhouding moet zijn tussen vrouwen en mannen, witten en zwarten. Aan die eis moet bijvoorbeeld worden voldaan in het (universitair) onderwijs, aan de top van bedrijven en banken, bij de samenstelling van regeringen, enzovoort. Op die manier wenst men het vertrouwen in al deze instellingen te verhogen en gaat men er vanuit dat ze door die kwantitatieve gelijkschakeling beter zullen functioneren.

Nu is de vraag naar een inhaalbeweging op het eerste gezicht begrijpelijk. Omdat vrouwen in het Westen pas sinds de twee laatste generaties massaal toegang kregen tot hogere studies en zwarten slechts mondjesmaat toegang kregen tot bepaalde beroepen, is het niet verrassend dat zij tot op vandaag ondervertegenwoordigd zijn in leidinggevende beroepen die een doorgedreven opleiding vereisen. Maar is het opleggen van kwantitatieve quota de zaligmakende oplossing voor dit probleem? Twee opmerkingen nuanceren de vanzelfsprekendheid van een dergelijke eis.

Allereerst is het veelzeggend dat die inhaalbeweging niet wordt vereist voor minder prestigieuze beroepen. Er is een groot onevenwicht in het voordeel van vrouwen in het lager en middelbaar onderwijs, in de zorgsector. En in zware beroepen (bouwsector, afvalverwerking) zijn (vaak allochtone) mannen veruit in de meerderheid. Dergelijke onevenwichten worden nauwelijks maatschappelijk aangekaart.

Belangrijker echter is de vraag of het herstellen van een evenwicht via kwantitatieve quota ook de betrouwbaarheid verhoogt. Waarom zou per definitie een universiteit, een bank, een bedrijf met 50/50-vertegenwoordiging mannen en vrouwen meer betrouwbaar zijn? Hangt die betrouwbaarheidsfactor niet veel meer af van kwalitatieve factoren als karakter, persoonlijkheid, competentie en eerlijkheid van de persoon in kwestie, onafhankelijk van hun vrouw- of man-zijn, zwart- of wit-zijn? Cijfermatig evenwicht *kan* ongetwijfeld voordelen opleveren. Maar het cijferfetisjisme dat verweven is met kwantitatieve transparantie vormt allerm minst een garantie voor grotere betrouwbaarheid.

CASUS 2**Banken geven informatie aan hun klanten/bedrijven sponsors goede doelen**

Banken hebben zowel publieke als bedrijfsmatige doelstellingen en verantwoordelijkheden. Je kan die verantwoordelijkheden als volgt omschrijven: het doel van een bank is het maken van winst of het maximaliseren van de winstdeelname voor de aandeelhouders. Met een dergelijk antwoord heb je

wel iets gezegd over de bedrijfsmatige of zakelijke objectieven van je bank, maar helemaal niets over de publieke of maatschappelijke doelstellingen ervan. Hoe bereik je winstmaximalisatie en wat doe je met de winst die werd gemaakt? En hoe verhoudt zich het maximaliseren van de winstdeelname voor de aandeelhouders met je sociale doelstellingen?

Opnieuw is cijfermatige transparantie geen voldoende voorwaarde om de betrouwbaarheid van de bank inzake haar sociale doelstellingen te versterken. Louter informatie verstrekken geeft, wanneer het gaat om complexe instituten als banken, een vals gevoel van vertrouwen. Want het interpreteren van die informatie vraagt om specifieke vaardigheden en een economische kennis die de meeste klanten gewoon niet hebben. Dit tekort aan vaardigheden en kennis kan slechts worden gecompenseerd door meer persoonlijk contact, waarin de draagwijdte van de cijfers wordt toegelicht vanuit een empathische en eerlijke houding.

Dat laatste geldt ook voor het sponsorbeleid van banken of van andere instellingen. Banken sponsoren vaak organisaties die goed in de markt liggen en waarmee ze zich een positief ethisch imago willen aanmeten. In die zin zijn ze doorgaans erg gevoelig voor wat ‘mainstream’ is. Maar wat is de essentie van ‘ethisch’ bankieren? Gaat het om het meesurfen op de ‘politiek correcte’ tendensen van een bepaalde tijdgeest? Of is er sprake van authentieke ethische bewogenheid? Vertrouwen in een bank is geen kwestie van strategisch uitgekende technieken voor imagobuilding, het kan slechts gedijen, indien haar attitude betrouwbaar en eerlijk is. Onder het mom van dure woorden over duurzaamheid, loert greenwashing om de hoek.

CASUS 3

Aantrekkelijke programmapunten in rechtse partijen

Ik stem doorgaans liever voor linkse dan voor rechtse partijen. Partijen die opkomen voor de zwakkeren in de samenleving en niet alles aan de werking van de markt overlaten, maar de overheid toelaten in te grijpen wanneer de markt ongelijkheid vergroot en onrechtvaardigheid in de hand werkt, dragen mijn voorkeur weg. Kortom, ik geef doorgaans meer vertrouwen aan sociaal geëngageerde partijen die de uitgestotenen en de zwakkeren verdedigen dan aan partijen die mensen uitstoten.

Maar zijn linkse of zogenaamd progressieve partijen altijd betrouwbaar? Om uitgestotenen en zwakkeren te verdedigen, willen linkse partijen aan iedereen het recht op zelfbeschikking geven. Dat geldt bijvoorbeeld ook in verband met de kindervens. Iedereen die een kind wenst, moet gehoord worden. Hun wens moet in de mate van het mogelijke worden gefaciliteerd. Tot op zekere hoogte is dat natuurlijk te begrijpen. Maar vergeet men daarbij juist niet de stem van de zwakke bij uitstek, het kind dat geen stem kan

laten horen? Is dat niet zo bij de heersende orthodoxie over abortus? Geldt dat ook niet voor kinderen met het Downsyndroom?

In de huidige samenleving is men over hun lot uitermate ambigu. Enerzijds krijgen zij alle kansen op integratie in de samenleving (inclusief onderwijs, mogelijkheden tot werkgelegenheid), anderzijds krijgen alle zwangere vrouwen de aanmaning een NIP-test te ondergaan en wordt stilzwijgend verwacht dat ze bij een negatief resultaat overgaan tot abortus. Kortom, onze samenleving is empathisch voor mensen met het Downsyndroom en tegelijk wenst ze er zo weinig mogelijk geboren te laten worden.

Indien alleen de volwassene in het geval van een kindrewens beslissingen mag nemen, dan hoeft het ook niet te verwonderen dat vandaag een aantal kinderen van een spermabankdonor het recht opeist om hun vader te mogen kennen. Hier liggen immers twee principes in balans: de kindrewens van de ouder versus het recht van het kind op twee biologische ouders. En dan kom je als vanzelf bij de moeilijke maar existentieel belangrijke vraag: wat is de impact van een biologische band?

Opvallend is dat rechtse partijen, veel meer dan linkse partijen, een debat willen wijden aan deze thema's. En zo komen we opnieuw uit bij de vraag naar de verhouding tussen vertrouwen en betrouwbaarheid. Is het feit dat ik meer vertrouwen heb in linkse partijen wel gerechtvaardigd? Spreekt uit hun programma een authentieke aandacht voor de zwakke, ook als die aandacht tegen de 'mainstream' van hun kiezerspubliek ingaat? Of zijn ze, door hun weigering om de zwakke niet alleen te herkennen in de sociaal zwakke, maar ook in het zwakke kind, in feite onbetrouwbaar?

Rechtse partijen lijken gevoeliger voor de kwetsbaarheid van (nog niet geboren of gehandicapte) kinderen dan linkse partijen. Zijn ze daarom meer betrouwbaar? Of passen ook zij de 'keuze voor het leven' uitermate selectief toe? In het geval van abortus of handicap kiezen ze voor het leven, in geval van doodstraf of wapenbezit vaak tegen. En alhoewel ze beweren de zwakke te verdedigen, doen ze dat allerm minst voor vluchtelingen en allochtonen. Of je partijen al dan niet kan vertrouwen, hangt niet van slogans af, maar van hun dagelijks gedrag. Alleen daaruit kun je hun (on)betrouwbaarheid aflezen.

CONCLUSIE

Betrouwbaarheid kan nooit via regels of procedures worden afgedwongen. Integendeel, betrouwbaarheid is een attitude die niet alleen haaks staat op controle via regelgeving en hedendaagse formats van communicatietechnieken; de ervaring zelf van betrouwbaarheid wordt erdoor uitgehouden. Hier botsen we echter op het grote manco van onze cultuur. We leven immers

in een tijdsgewricht waarin de subtiele woordenschat, die de ervaring van betrouwbaarheid kan evoceren, hoe langer hoe meer onverstaaanbaar wordt.

Illustratief daarvoor is het veelvuldig gebruik van de ingeburgerde term ‘human resource management’, letterlijk ‘het beheer van menselijke grondstof’: hij is gesmeed om vertrouwen te vergroten en transparantie te creëren, maar dat is iets heel anders dan een sfeer van betrouwbaarheid scheppen. Betrouwbaarheid verschijnt in een ander register dan dat van procedurele controleerbaarheid. Betrouwbaarheid manifesteert zich in verhoudingen, waarop meetbare zekerheid nooit van toepassing is. Daarom is spreken over betrouwbaarheid vandaag zo precair en moeilijk geworden. Daarom ook is de lijn tussen spreken over duurzaamheid en de praktijk van ‘greenwashing’ vaak flinterdun.

Wellicht past het jargon over vertrouwen en transparantie perfect in het kader van ‘weten is meten’. Maar weten is veel meer dan meten, het is aanvoelen, zich empathisch inleven, voorgekauwde communicatieformats durven loslaten en doorprikken. Pas in die context kan betrouwbaarheid gedijen. Alleen betrouwbaar gedrag blijft, in zijn authentieke verschijningsvormen, de lakmoesproef voor het verlenen van vertrouwen. Al de rest is franje. ■

- 1 https://www.ted.com/talks/onora_o_neill_what_we_don_t_understand_about_trust?language=nl. Op deze TED-conferentie heb ik mijn weergave van haar ideeën sterk gebaseerd.
- 2 Opnieuw laat ik mij hier inspireren door de ideeën van Onora O’Neill. Zie ook: <https://financialservicescultureboard.org.uk/remarks-by-baroness-onora-oneill/>

Vraagtekens bij het betrouwbaarheidsmodel van de digitale economie

Toen ik kind was, kreeg ik thuis de goede raad mee om nooit bij een wildvreemde in de auto te stappen. Mensen die je niet kent, kun je niet zomaar vertrouwen. Door dit wijdverbreid advies zou je denken dat het businessmodel van Uber, Lyft, Airbnb en consorten volledig in elkaar stort. Toch is de snelheid en het gemak waarmee we na een simpele *swipe* zo de *voiture* van een onbekende instappen, of aankloppen bij een onbekende gastheer, enigszins verbluffend. De cijfers liegen er niet om. Chauffeurs die wat willen bijverdienen of die professioneel voor het Amerikaanse technologieplatform rijden, legden in 2021 6,3 miljard ritten af. Op Ebay, een andere technologiereus, dat kopen en verkopen van spullen mogelijk maakt tussen gebruikers die elkaar niet kennen, verkochten winkeliers in 2020 hun spullen aan 187 miljoen shoppers. Waar we vroeger grotendeels kochten van de mensen en winkels die we kenden, en kozen voor de merken die we vertrouwden, brengt de digitalisering van de globale economie nieuwe uitdagingen voor vertrouwen met zich mee. Want vertrouwen speelt een cruciale rol op deze softwareplatforms, waar de technologie het mogelijk maakt dat twee consumenten transacties met elkaar kunnen uitvoeren zonder elkaar te kennen. Zonder voldoende vertrouwen werkt de 'platform-economie' of 'consumer-to-consumer' niet. Hoe komt het dat we op deze platforms moeiteloos betrouwbare aankopen kunnen doen, en dat we onszelf niet voortdurend de vraag hoeven te stellen of we niet een kat in een zak hebben gekocht? Dit alles heeft met de slimme manier te maken waarop deze bedrijven het probleem van informatie rond vertrouwen uitbesteden of lijken te decentraliseren in de richting van de gebruikers. Waarin een aantal eigenschappen van hoe vertrouwen een rol speelt in de economie, op scherp worden gezet.

HET KLOPPEND HART VAN DE PLATFORMECONOMIE

Hoe weet je of iemand te vertrouwen valt of niet? Meestal ga je op zoek naar de ervaring van anderen om te antwoorden op die vraag. We vertrouwen wie doorgaans door anderen als betrouwbaar wordt gezien. Uit dit oogpunt kunnen we op economisch vlak spreken over een zekere mimetische (of spiegel-) kwaliteit, die eigen is aan vertrouwen. Omdat je onmogelijk alle informatie rond de betrouwbaarheid van een marktspeler kan achterhalen, besteden we deze vraag uit aan anderen. Dit is meteen ook de reden voor de wijsheid dat mond-tot-mondreclame nog steeds de belangrijkste is. Platformeconomieën spelen net op dit aspect van het vertrouwensvraagstuk in, namelijk door je na aankoop van een product of dienst aan te sporen om een recensie of beoordeling achter te laten. Deze nemen meestal de vorm aan van een score van 1 tot 5 sterren, al dan niet met ruimte voor toelichting. De reviews die gebruikers neerpennen worden vervolgens weergegeven op de website of in de app en vaak gepureerd tot een gemiddelde score, of bij sommige bedrijven die een gesofisticeerdere manier van recenseren hebben, wordt er een score per categorie weergegeven. Dit soort recensies zijn de dag van vandaag alomtegenwoordig en beperken zich al lang niet meer tot de loutere aankoop van goederen en diensten (denk aan de scores die monumenten of natuurlandschappen krijgen op Google Reviews). Amerikaanse juristen Todd Henderson en Salen Churi bekijken deze recensies in hun boek *The Trust Revolution* als *individual trust assessments*, oftewel individuele betrouwbaarheidsbeoordelingen. Gebruikers lijken deze feedbacksystemen dus vooral te hanteren om te beoordelen of iemand betrouwbaar is of niet en passen hun koopgedrag naar gelang deze inschatting aan. De gemiddelde score die weergegeven wordt op het platform per individuele verkoper of product fungeert meteen als een vertrouwensindicator die andere gebruikers aan de leverancier toewijzen, en is het kloppend hart van de platformeconomie. Het gaat hier om een ogenschijnlijke decentralisering of democratisering van informatie in het vertrouwensproces. Waarin de betrouwbaarheid van de economische actor niet meer wordt afgedwongen door externe regelgeving (zoals bijvoorbeeld bij een taxiwetgeving voor taxichauffeurs), maar elke consument een vertrouwensstatement kan achterlaten voor anderen, naargelang zijn eigen ervaring.

Betrouwbaarheidsbeoordelingen van anderen spelen op deze manier bij anonieme platforms een cruciale rol om aan andere gebruikers te signaleren dat een verkoper, chauffeur of gastheer te vertrouwen of net te wantrouwen valt. Onora O'Neill pleit er in deze essaybundel voor dat betrouwbaarheid bewezen moet worden. Dit soort reviews lijkt daar op het eerste gezicht aan te beantwoorden. Dit model organiseert via een strakke (sommigen zouden terecht zeggen 'beperkte') kanalisering van feedback vertrouwen voor de digitale economie en brengt op zich efficiëntiewinst met zich mee.

In economieën waar het vertrouwen laag is, moeten overheden of andere instanties extra investeren om de zekerheid van transacties te waarborgen. In een vertrouwensvolle economie zijn deze investeringen niet nodig en kan het kapitaal voor productievere doeleinden worden ingezet. Francis Fukuyama komt in zijn boek *Trust* tot diezelfde conclusie en voegt daar nog aan toe dat het welzijn van een land afhangt van de mate waarin we elkaar kunnen vertrouwen. Dit systeem van open informatie rond betrouwbaarheid is daarom niet enkel meer alleen terug te vinden op deze technologieplatforms waar het om aankopen van goederen of diensten gaat. Vind je je huidige werkgever maar niets? Dan kan je dit aan anderen laten weten op Glassdoor. Smaakte die burger om de hoek verdacht oud? Yelp helpt je anderen daarover in te lichten. Deze recensiesites staan op deze manier in de lijn van een diepere maatschappelijke democratisering en decentralisering van betrouwbaarheidsinformatie sinds de opkomst van het internet.

Het zal dan ook niet verbazen dat liberale denkers als Henderson en Churi dit recensiemodel van de platformeconomie de hemel in prijzen: het brengt immers spannende mogelijkheden met zich mee om op maatschappelijk niveau uit te rollen. Waarin de rol van de overheid, die in laatste instantie via het legale systeem garant staat voor de betrouwbaarheid van de markt en overheidsdiensten, gedecentraliseerd wordt naar andere – door de vrije markt – georganiseerde diensten. De wereld die deze lijn van liberaal denken voorstaat is volledig ontdaan van elke instantie die vertrouwen traditioneel waarborgt en hevelt die verantwoordelijkheid over naar het zogenoemde ‘gelijke speelveld’ van de vrije markt.

EEN AANTAL KRITISCHE VRAGEN

Toch vallen er enkele bedenkingen te maken bij het optimisme van de vertrouwensliberalen. Een doorgedreven democratisering rond betrouwbaarheidsinformatie brengt net dezelfde problemen rond betrouwbaarheid met zich mee die het internet en nieuwe media zo hard plagen. Want hoe betrouwbaar is een review die ik lees? Op welke basis kan ik een recensie wel vertrouwen? Deze vraag is cruciaal wil een platformeconomie zijn integriteit behouden, en daarom voorzien de meeste platforms op dit moment feedbackmodules waardoor gebruikers reviews kunnen beoordelen in de vorm van *likes* en *dislikes*. Deze schijnbare oplossing, echter, legt de bal van het betrouwbaarheidsinformatie-probleem opnieuw in het kamp van diegenen die van het platform gebruik maken. Gebruikers, denk aan belanghebbenden, kunnen valse positieve reviews achterlaten, en kunnen uit revanche of ressentiment negatieve reviews achterlaten – bijvoorbeeld wanneer er meningsverschillen zijn over producten of prijzen, of wanneer er andere economische geschillen spelen. Waardoor de gemiddelde scores niet meer representatief zijn voor de realiteit.

Daarnaast kan men zich vragen stellen bij de beoordelingsschalen en de criteria. Niet iedereen past dezelfde schaal (vijf sterren) op dezelfde manier toe. En beoordelingscriteria tussen consumenten kunnen behoorlijk verschillen. Hierdoor kunnen betrouwbare individuen onterecht een onbetrouwbare reputatie krijgen, iets waar O'Neill eveneens in deze bundel op wijst. Dit zet dan bijgevolg weer een rem op de efficiëntiewinst die op een open platform geboekt kan worden, omdat er geïnvesteerd moet worden in het managen van de reputatiescores. Uiteindelijk is het probleem van de valse reviews enkel op te lossen door de centrale instantie die het platform beheert, wat indruist tegen de open democratische en gedecentraliseerde geest waaruit ze zijn ontstaan. Deze problemen met gedecentraliseerde vertrouwenscores moeten worden opgelost voor we zelfs nog maar kunnen nadenken over een maatschappelijke uitrol van het informatieel betrouwbaarheidsmodel dat de platformeconomieën spiegelt.

Ik durf te stellen dat in een genivelleerde wereld, waarin elke politieke en economische vertrouwensrelatie wordt gereduceerd tot een vijfsterrenprofiel, maar weinigen van ons willen leven. Een dergelijk systeem vergroot namelijk het gevaar van het ontstaan van misleidende institutionele propaganda, omdat het *incentives* creëert voor onze instituties om er betrouwbaar *uit te zien*, en niet noodzakelijk om dat ook te *zijn*. En dat is niet de enige perverse stimulans die een gedecentraliseerd model creëert voor instanties waar we soms beroep op moeten doen. Zo laat het op maatschappelijk niveau geen ruimte meer voor professionele afwijzing of teleurstellende resultaten die niet enkel puur economisch zijn. Zo moeten instanties soms mensen teleurstellen in de aanvragen die ze doen, ook al doen ze dat op een volledig legale en betrouwbare wijze. Willen we dat onze instituten bij elke onpopulaire maar noodzakelijke beslissing rekening moeten houden met de invloed hiervan op hun betrouwbaarheidsscores? Met deze bedenkingen in het achterhoofd is het nog maar de vraag of het open recensiemodel echt het vertrouwen in de economie en in de samenleving op de lange termijn structureel kan vergroten. Het model kan zeker zijn plaats hebben in een goed afgebakende deeleconomie, maar laten we erover waken dat de negatieve kanten ervan niet doordringen in alle uithoeken van ons maatschappelijk leven. ■

LITERATUUR

- BOTSMAN RACHEL & ROGERS ROO, *What's Mine is Yours: How Collaborative Consumption is Changing the Way We Live*. Collins, Londen, 2011.
- FUKUYAMA FRANCIS, *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. Simon & Schuster, New York, 1996.
- HENDERSON TODD & CHURI SALEN, *The Trust Revolution. How the Digitization of Trust Will Revolutionize Business and Government*. Cambridge University Press, Cambridge, 2019.

De economie van mijn dromen

GETUIGENIS
van een laatstjaarsleerling

Vandaag leven we in een wegwerpmaatschappij waar groeien om te groeien centraal staat. Van de 8,3 miljard ton die is gefabriceerd, is 6,3 miljard ton als afval geëindigd. Daarvan wordt slechts 9 procent gerecycled. Consumptie is de zuurstof om dit systeem draaiende te blijven houden. Veel producten en diensten

zijn slechts met een simpele muisklik van ons verwijderd. Het gevolg is dat we steeds meer producten gaan produceren die in het beste geval slechts tijdelijk worden gebruikt, om aan het eind van hun levenscyclus op een afvalberg te worden gedumpt. Ze worden dus niet onderhouden, gerepareerd of bewaard voor later gebruik. Er wordt daarbij gebruik gemaakt van grote hoeveelheden goedkope, gemakkelijk toegankelijke materialen en energie.

Maar als we zo blijven voortdoen, dan verwoesten we met onze voortdurende consumptiedrang en onze oneindige afvalberg ons leefmilieu. Niet alleen ons ecologisch systeem staat hierbij onder druk, maar ook onze gezondheid. Om te kunnen blijven consumeren moeten mensen steeds meer inkomen genereren en daardoor vergroot ook het risico op overschrijding van onze eigen lichamelijke en geestelijke grenzen. De huidige mens

wordt geconfronteerd met een gebrek aan zingeving en is vaak de voeling verloren met waar het in het leven om draait: verbinding, liefde, gezondheid ... De huidige tsunami van burn-outs en uitval van mensen toont dit aan. Het wordt daarom dringend tijd om ons huidige economisch systeem duurzamer, maar ook sociaal rechtvaardiger te maken.

Als alternatief voor de wegwerpmaatschappij beginnen we nu een circulaire economie op te bouwen, een systeem van 'gesloten kringlopen'. Dit is een model van productie en consumptie, waarbij bestaande materialen en producten zo lang mogelijk worden gedeeld, verhuurd, hergebruikt, hersteld, opgeknapt en gerecycleerd om meer waarde te creëren. Een nieuwe soort bedrijvigheid gaat hierop in: denk aan *repair cafés* en de verschillende deelsystemen (bijvoorbeeld deelfietsen, deelauto's ...).

Natuurlijk zijn er ook andere mogelijkheden om duurzaam te consumeren. Denk aan onze vleesconsumptie. De ecologische impact hiervan is gigantisch. Dierlijke producten zijn verantwoordelijk voor ongeveer 60% van de voedselgerelateerde uitstoot van broeikasgassen.

Er komt stap voor stap meer bewustzijn in de samenleving dat de cyclus werken-consumeren-werken-consumeren niet leidt tot meer geluk, maar wel tot een nooit aflatende ratrace. Het is hoopgevend dat allerlei alternatieven stilaan meer op het voorplan komen, maar het is slechts een begin. Eén ding is zeker: de toekomst is circulair!

Het belang van individuele gedragsverandering

Wat het jongste IPCC-klimaatrapport ons leert

De klimaatproblematiek duikt meer en meer op in ons dagelijks leven. Mensen worden ermee geconfronteerd in meer aspecten van hun leven dan ze lief zijn: van de dagelijkse berichtgeving over natuurrampen, de oproep voor een verantwoord consumptiepatroon in de supermarkt, tot de confrontatie met vliegtaksen en de oproep bedachtzaam om te gaan met energie. Er wordt een groot beroep gedaan op ons als burgers: we moeten ons gedrag veranderen. We moeten minder vliegen, geen vlees meer eten, minder kleren kopen. Deze eisen roepen veel weerstand op. Vaak wordt er dan ook met de vinger gewezen naar de grote bedrijven, de grote vervuilers, of 'het systeem': het probleem zit daar, en niet bij ons, dus waarom moeten wij de eerste stap zetten? Als het systeem anders zou zijn, zouden wij ook makkelijker groen kunnen doen.

Dit jaar verscheen opnieuw een IPCC-rapport over de staat van het klimaat.¹ Het betreft een wetenschappelijk document dat om de zeven jaar wordt gepubliceerd en dat de stand van zaken aangeeft omtrent de klimaatverandering en de effecten ervan. Veel bevindingen die we vaak al intuïtief aanvoelden, worden nu gestaafd op basis van wetenschappelijke inzichten. Belangrijk is dat klimaatsceptici dit rapport niet meer naast zich kunnen neerleggen. Het is namelijk gebaseerd op 18.000 wetenschappelijke studies en de finale tekst werd goedgekeurd door alle overheden (die lid zijn van het VN-Klimaatakkoord). Het vertrouwen dat beleidsmakers stellen in de wetenschap is hierbij cruciaal. Enkel door de juiste dialoog tussen beide kunnen we komen tot een oplossing.

Het rapport toont aan dat systeemverandering niet genoeg is: we moeten ook op verschillende vlakken ons individueel gedrag bijsturen. Mede vanuit mijn persoonlijke betrokkenheid bij het tot stand komen van het jongste IPCC-rapport wil ik er in dit artikel voor pleiten om het belang van individuele gedragsverandering niet over het hoofd te zien. Ondertussen is het uiteraard minstens even urgent om voor systeemverandering te blijven pleiten. We zijn met zijn allen op een niet-duurzame manier aan het leven op deze planeet. Dat geldt niet alleen voor bijvoorbeeld de industrie, maar voor iedereen. Mensen kunnen echter individueel al heel veel doen om het tij te keren. Door onze manier van leven en consumeren hebben we namelijk een grote impact op de uitstoot van CO₂. We kunnen bijvoorbeeld minder met de auto rijden en vliegen, minder energie verbruiken en minder vlees eten. Kortom: we kunnen onze levensstijl aanpassen.

EROP VERTROUWEN DAT WE SAMEN HET VERSCHIL KUNNEN MAKEN

Met dit jongste IPCC-rapport beklemtoont het internationaal klimaatpanel dus voor het eerst het belang van individuele gedragsveranderingen. Deze dragen effectief hun steentje bij tot de globale oplossing van de klimaatcrisis. Als ze maatschappelijk verder ingang vinden het nieuwe normaal worden, kan tegen 2050 de uitstoot van broeikasgassen met 40 tot 70 procent dalen.

Alternatieven vinden voor het overmatig gebruik van de auto bijvoorbeeld, vereist natuurlijk de nodige infrastructuur (denk aan openbaar vervoer), iets wat mede de verantwoordelijkheid is van de overheid. Indien de vliegprijzen goedkoper blijven dan de trein is het logisch dat mensen voor de goedkoopste optie (blijven) kiezen. België is hierbij een slechte leerling in de klimaatklas. Stoppen met het systeem van bedrijfswagens en met subsidies voor woon-werkverkeer, bijvoorbeeld, zou hoog op de lijst van beleidsprioriteiten moeten staan. In de rest van Europa krijgt niemand een euro om naar het werk te gaan, waardoor men zoveel mogelijk woont waar men werkt. Het is belangrijk dat mensen er vertrouwen in hebben dat er ook van hogerhand wordt meegewerkt aan het drastisch verminderen van CO₂-emissies.

Een belangrijk voorbeeld van individuele gedragsverandering dat in het IPCC-rapport wordt uiteengezet is het beperken van het eten van vlees. Het probleem van intensieve veeteelt is de methaanuitstoot. We hoeven daarom echter niet allemaal vegetariër te worden. Dat is ook niet wenselijk, want er is niet genoeg landbouwgrond om voor de hele wereldbevolking voldoende eiwitten uit plantaardige voeding te halen. Door vlees te eten kan de mens zelf efficiënter voldoende eiwitten opnemen dan door groenten te eten. Maar de vleesproductie heeft ook grote nadelen voor het klimaat.

De invoering van een duurzaamheidstaks is in het algemeen een interessante beleidsmaatregel die kan helpen om individuele gedragsverandering te stimuleren en aldus emissiereductie te bewerkstelligen. Niet-duurzame producten worden hierbij extra belast bij aankoop. Daarbij denkt men vooral aan een zwaardere belasting op niet-lokale producten. Door duurzame producten aantrekkelijker te maken en energie-intense producten te belasten, kan worden bijgestuurd. Dit soort producten worden binnen dit systeem weliswaar nog altijd aangeboden, maar mensen dienen daarvoor wel meer te betalen, dus de aanschaf ervan wordt een bewuste keuze. Als je dan bijvoorbeeld een duurzaamheidstaks op vlees inzet, zetten we een stap in de goeie richting.

WETENSCHAPPELIJKE INFO VERTROUWEN

Heel belangrijk is, voorts, dat we steunen op voldoende wetenschappelijke informatie. Als burgers met de juiste kennis kunnen we ons organiseren, politieke druk uitoefenen op het systeem en ook een voorbeeldfunctie vervullen voor anderen. Ingenieurs, stedenbouwkundigen, leraren en onderzoekers kunnen hun beroepsnormen aanpassen aan het koolstofarm maken van de economie. Stedenbouwkundigen en architecten kunnen de gepaste infrastructuur ontwerpen om koolstofarme mobiliteit en energiegebruik mogelijk te maken. Investeerders kunnen een strategisch plan maken om fossiele brandstoffen af te stoten en te investeren in koolstofneutrale technologieën. Consumenten, vooral als men qua inkomen tot de top 10% van de wereldbevolking behoort, kunnen hun consumptiepatroon herzien en toch nog van een kwaliteitsvol leven genieten.

HET VERTROUWEN IN HET BELANG VAN HET NU HANDELEN NIET LOSLATEN

Het IPCC-klimaatrapport werd voorgesteld op een moment dat de pandemie nog niet geweken was, de inflatie als nooit voorheen de kop opstak en de oorlog in Oekraïne uitbrak. Daarop volgde de huidige energiecrisis. Daardoor riskeert de klimaatthematiek wel weer naar de achtergrond te verdwijnen, aangezien mensen door deze omstandigheden andere zorgen hebben. Veel mensen zitten nu eenmaal in een overlevingsmodus. Het belang van genoeg verdienen om alles te kunnen blijven betalen, om de energie te bekostigen en rond te komen, staat voorop. Nadenken over wat binnen twintig jaar op ons afkomt, raakt op de achtergrond. Helaas is het klimaatprobleem té belangrijk om het te negeren. We kunnen het probleem niet op de lange baan blijven schuiven. De gegevens zijn zo duidelijk dat we nu echt iets moeten doen. Pakistan bijvoorbeeld is tijdens de voorbije

zomer overstroomd zoals nooit voorheen, met miljoenen klimaatvluchtelingen tot gevolg. Als mensen geconfronteerd worden met natuurrampen dichterbij, zoals de overstroming in Wallonië vorig jaar, hebben ze er wel aandacht voor en zien ze de urgentie ervan in. Helaas vaak maar voor even.

NIET PER SE MINDER ECONOMISCHE GROEI

Het reduceren van broeikasgassen riskeert (vaak) gelinkt te worden aan economische achteruitgang. Als we veel snoeien in de uitstoot, zou de economie eronder gaan lijden en zouden we bijgevolg een stuk van onze levensstandaard verliezen. Die stelling wordt nu in het jongste IPCC-rapport wel genuanceerd. Er is bijvoorbeeld aangetoond dat 24 landen in staat geweest zijn om de voorbije tien jaar economisch te groeien, maar tegelijk hun nationale uitstoot te verminderen met gemiddeld 4 à 5 procent. Het is de eerste keer dat de koppeling gemaakt wordt tussen economische groei en het reduceren van emissies, wat wel belangrijk is. Want de algemene gedachte was tot nu toe: als een land economisch wil groeien, kunnen de emissies niet verminderen. Of nog: we leveren in op ons comfort en onze groei, als we werken voor het klimaat. Dit rapport toont dus aan dat dit niet per se zo hoeft te zijn.

BESLUIT

Ons koolstofbudget, oftewel het aantal ton CO₂ dat we nog mogen uitstoten om onder de anderhalve graad Celsius opwarming te blijven, raakt stilaan op. Met het huidige tempo is het al over een tiental jaar opgebruikt. Zelfs als we erin zouden slagen om tegen 2030 naar een halvering van de uitstoot te gaan, wordt het heel krap. Toch is er reden tot een zeker optimisme en vertrouwen. Zo zijn sinds 2010 de kosten voor wind- en zonne-energie blijvend gedaald, tot zo'n 85 procent minder. En tegelijk is de capaciteit enorm gestegen. In 2019 is 37 procent van de wereldwijde elektriciteit gegenereerd door technieken die geen of weinig CO₂ produceren. Het IPCC blijft wel hameren op de hoogdringendheid om de klimaatcrisis aan te pakken. We staan op een kruispunt: het is nu of nooit. Het kan, we kunnen tegen 2030 de uitstoot halveren. Als de wetenschap, de economie, de politiek en *last but not least* de burgers, de handen maar in elkaar slaan, en hun gedrag veranderen. ■

1 IPCC, *Climate Change 2022. Mitigation of Climate Change*, Contribution of Working Group III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, Cambridge University Press, Cambridge, UK and New York, 2022, <https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg3/>

Rebelleren tegen de tirannie van het nu

We moeten onze ogen sluiten en denken aan de generaties die ons voorgingen. Onze ouders, grootouders, overgrootouders en de verre voorouders die we nooit hebben gekend. Probeer je een voorstelling te maken van hun tijd, zegt de workshopleider, van hun zorgen en dromen. Bedenk hoe jij uit hen bent voortgekomen. En keer vervolgens terug naar het heden.

We moeten onze ogen gesloten houden en denken aan de generaties die na ons komen. Onze kinderen, kleinkinderen en hun nageslacht dat de aarde zal bevolken lang nadat wij tot stof en as zijn vergaan. Probeer je een voorstelling te maken van hun levens, bedenk hoe zij later over jou zullen spreken. En open vervolgens je ogen.

De gedachte-oefening heeft iets te maken met de wijsheden van inheemse volkeren, leer ik. Bij de Irokezen was het de normaalste zaak van de wereld om bij iedere beslissing rekening te houden met de impact op ongeboren afstammelingen. Om jezelf te zien als een nietig schakeltje in een lange keten van leven en dood. Het valt me niet mee. Me een voorstelling maken van het verleden gaat nog wel; in gedachte keer ik terug naar het huis van mijn oma, waar het ruikt naar ontsmettingsmiddel uit haar pedicuresalon. Ik denk aan mijn vader die ik alleen van foto's ken. Aan het leven in een plattelandsdorpje voor de uitvinding van de gloeilamp.

Moelijker vind ik het om een mentale schets te maken van de toekomst. Omdat ik zelf geen kinderen heb, haal ik voor de gelegenheid mijn petekind voor het geestesoog en bedenk me hoe zijn wereld er over tien, dertig en vijftig jaar uit zal zien. Beelden van pandemieën, hongersnoden en verzen- gende hittegolven dringen zich op. Tegen de tijd dat hij met pensioen zou gaan is de wereld waarschijnlijk in een onherkenbare chaos gestort. Verder in de toekomst kijken lukt me niet.

Ik moet denken aan de scène uit de documentaire *Klimaatrebellien*, die afgelopen zomer in première ging. Een jongen, hij is begin twintig, zit bij zijn moeder aan de eettafel en vraagt haar of ze geen spijt heeft dat ze hem op deze wereld heeft gezet. Ze had toch kunnen weten dat de neergang van de mensheid is ingezet. Hij heeft er slapeloze nachten van en de enige manier om de wanhoop op gepaste afstand te houden is door zijn lichaam in de strijd te gooien. In zijn eentje gaat hij midden op straat zitten. Om zijn schouders heeft hij een kartonnen bord gehangen waarop hij met zwarte stift 'IK BEN BANG OM OUD TE WORDEN' heeft geschreven. De auto's toeteren, maar hij weigert op te staan. 'Het spijt me meneer,' zegt hij zacht. 'Het spijt me echt heel erg.'

'Waar maken we ons eigenlijk druk om?', vraagt een man op de eerste rij. 'De planeet redt zich prima zonder de mens.' Het is een serieuze vraag, benadrukt hij en ik kijk er niet gek van op want het is niet de eerste keer dat ik zo'n tegenwerping hoor. Vaak klinkt er iets triomfantelijks in door, alsof een flinke dosis nihilisme je onaantastbaar maakt. Het leven is vergankelijk, we gaan allemaal dood, de mensheid komt een keer ten einde, de zon stopt ooit met schijnen, het is zinloos om je tegen het noodlot te verzetten.

Wat kun je antwoorden op zo'n moment? Moet je zo iemand vragen om zijn ogen te sluiten en te denken aan zijn al dan niet hypothetische kleinkinderen? Ik herinner me een interview met Paul van Tongeren in *De Groene Amsterdammer*. De emeritus-hoogleraar wijsgerige ethiek vond het helemaal niet zo vanzelfsprekend dat er überhaupt zoiets bestaat als intergenerationele verantwoordelijkheid.

'Verantwoordelijkheid lijkt een alibibegrip te zijn, waarmee we toedekken dat we eigenlijk geen heerser zijn over ons handelen,' zei hij. En ook: 'Als we al geen meester zijn over de effecten van ons handelen nu, hoe kunnen we dan in vredesnaam verantwoordelijkheid dragen voor de gevolgen voor toekomstige generaties?' In plaats van ons te bekommeren om niet-bestaande anderen, zouden we ons moeten afvragen hoe wij zelf moeten leven in het hier en nu. En dat is al moeilijk genoeg.

Een goede filosoof laat je je eigen aannames bevragen en dat is precies wat Van Tongeren doet. Misschien verlangen we inderdaad het onmogelijke van mensen, wanneer we intergenerationele rechtvaardigheid verwachten. Alleen lijkt het alternatief dat hij voorstelt, een deugdethiek die mensen aanspreekt 'op de zorg die zij voor zichzelf dienen te hebben', mij tamelijk tandeloos in het licht van het antropoceen.

Want is het probleem niet juist dat wat goed lijkt voor onszelf in het hier en nu, op de lange termijn schadelijk blijkt voor het collectief? Wie de denkbeeldige nakomelingen buiten beschouwing laat, kan prima betogen dat het een morele plicht is om alle kolenvoorraden op te stoken, zodat

goedkope energie mensen uit de armoede kan tillen. Wie zich erbij neerlegt dat de gevolgen van ons handelen nu eenmaal onkenbaar zijn, hoeft zich geen zorgen te maken over kernafval.

Wie zijn ogen dicht doet en zich probeert in te beelden wat toekomstige generaties te wachten staat, merkt al snel dat zo'n houding onhoudbaar is.

In 2018 ging de Nobelprijs voor de Economie naar William D. Nordhaus. De Amerikaanse econoom werd geprezen voor zijn inspanningen om klimaatverandering te verwerken in de economische rekenmodellen. Om een kosten-batenanalyse te kunnen maken, moet eerst worden bepaald hoeveel waarde we hechten aan de toekomst, uitgedrukt in de zogenaamde 'discontovoet'. Mensen geven de voorkeur aan de onmiddellijke bevrediging van behoeften, is de gedachte; vraag een willekeurige voorbijganger of hij direct honderd euro wil ontvangen, of liever tweehonderd euro over vijf jaar, en de kans is groot dat hij weinig zin heeft om te wachten. We waarderen het heden, kortom, meer dan de toekomst.

Hoe hoog de discontovoet moet liggen, is een punt van discussie onder economen. Nordhaus rekent met een relatief hoog percentage van 3 procent. Vraag me niet hoe hij precies tot dat getal kwam, maar het leidt hem in elk geval tot de conclusie dat we, alles gewikt en gewogen, moeten streven naar een opwarming van 3,5 graad Celsius. Voor economen is dat kennelijk een rationele berekening, maar vanuit klimatologisch oogpunt is zo'n uitkomst ronduit absurd. Nu de aarde met 'slechts' 1,1 graad is opgewarmd, worden we al geconfronteerd met recorddroogtes en verwoestende overstromingen. Wanneer de temperatuur op aarde met meer dan drie graden stijgt, raken de ecologische fundamenten waarop iedere menselijke beschaving berust onherstelbaar beschadigd en kan elk economisch rekenmodel de prullenbak in.

Eigenlijk is de discontovoet 'een vorm van intergenerationele onderdrukking vermomd als een rationele economische methodologie', schrijft de Australische filosoof Roman Krznaric. Zelfs een laag percentage impliceert dat de levens van toekomstige generaties minder waard zijn dan die van mensen vandaag. Krznaric schreef het boek *De goede voorouder*, waarin hij afrekent met het idee dat onze soort, evolutionair of psychologisch, niet in staat zou zijn om verder te kijken dan het onmiddellijke eigenbelang. Als dat zo was waren we nooit begonnen met de bouw van kathedralen.

De kunst, betoogt Krznaric, is om het intergenerationele denken te verankeren in onze instituties. Ik wil graag geloven dat het kan. Dat we een voorbeeld kunnen nemen aan de Irokezen, voor wie het hele idee van een discontovoet volstrekt belachelijk moet zijn geweest. Alleen is de 'tirannie van het nu' zo stevig verankerd in het economisch denken, dat ik vrees

dat er steviger geschut nodig is dan vrijblijvende gedachte-experimenten over inheemse wijsheden. Er is verzet nodig. Burgers die in opstand komen tegen het destructieve kortetermijndenken, ‘tijdrebellens’ noemt Krznaric ze en weer moet ik denken aan een scène uit die documentaire over de klimaatactivisten.

Dezelfde jongen die aan zijn moeder vroeg of ze zich niet schuldig voelde over zijn bestaan, staat op het Jaarbeursplein in Utrecht. De verzamelde demonstranten houden anderhalve meter afstand en dragen mondkapjes. ‘Er zijn dagen waarop ik doe alsof er niets aan de hand is,’ klinkt een kalme vrouwenstem uit de luidsprekers. ‘Dagen ook waarop ik bang ben dat het allemaal al te laat is. Dagen waarop ik weet dat dat niet zeker is, dat de toekomst voor ons ligt – hoopvol.’ De jongen kan zijn tranen niet bedwingen. Hij weet dat er een camera op hem gericht staat, maar hij is niet bang om te laten zien hoezeer hem dit raakt, hoe gekmakend het is dat we ten onder dreigen te gaan aan kortzichtige hebzucht.

Dan begint de stem af te tellen. 10 ... 9 ... 8 ... 7 ... de jongen veegt zijn tranen af ... 6 ... 5 ... 4 ... hij kijkt om zich heen en begint te lachen ... 3 ... 2 ... 1 ... met een houten stokje hamert hij fanatiek op een beker. Dat is wat hij doet. Hij maakt lawaai, met alles wat hij in zich heeft. En om hem heen doen tientallen mensen hetzelfde: ze blazen op fluitjes, slaan op pannen of klappen in hun handen en tezamen klinkt hun kakofonie haast als een noodkreet, gericht aan een buitenaardse beschaving of aan verre nazaten die het tijdreizen hebben uitgevonden: ‘Help, we verzuipen in het hier en het nu.’

Wat kun je zeggen over de economie, nu het vertrouwen in de toekomst erodeert? Wat heb je aan een discontovoet, wanneer de overtuiging dat kinderen het beter krijgen dan hun ouders niet langer houdbaar blijkt? Misschien dat deze tijd vraagt om een ander soort vertrouwen. Geen onwrikbaar geloof in Vooruitgang met een hoofdletter V. Maar een bescheidener soort vertrouwen, dat ontspruit aan het inzicht dat de toekomst niet vast, maar voor ons ligt. ■

Kwetsbaar en beproefd vertrouwen

Een poging tot synthese

Denn Vertrauen kommt nur aus Vertrauen.

Alles Wohltun ist ein Wiederthun

(RILKE)

Er zijn talen waarin ‘vertrouwen’ en ‘geloof’ als synoniemen worden gebruikt. Zoals het geval is bij het Griekse woord *pistis* en het Latijnse woord *fides*. In de bijdrage van Hugh Desmond in deze bundel wordt hier ook op gewezen. Je herkent dit trouwens ook in onze eigen taal, zoals in de uitdrukking ‘een fidele vent’, iemand die je vertrouwen kunt, waarop je kunt bouwen. Dat zeg je niet zomaar, dat vertrouwen is gebaseerd op eerdere goede ervaringen: *trust* komt voort uit gebleken *trust-worthiness*, zo stelt Onora O’Neill in haar bijdrage. En als je tegen iemand zegt: ‘Ik geloof in je’, dan gaat het niet om de voorlopige aanname van diens bestaan, zonder dat je daar zeker van bent, maar spreek je uit dat je een stevig gefundeerd vertrouwen in iemand hebt. En dat op goede gronden. Eén daarvan is veelal een wederzijdse genegenheid, welke vorm die genegenheid ook kan aannemen. Een andere is een gezamenlijke geschiedenis die dit geloof of vertrouwen heeft gewekt. En er is de hoop dat in de toekomst dat geloof en vertrouwen vruchten zullen tonen. Natuurlijk, zo betoogt Luk Bouckaert in deze bundel, raakt existentieel vertrouwen (en zeker het verlies daarvan) ons veel dieper dan zakelijk of rationeel vertrouwen. Maar ook in die domeinen speelt een zekere mate van onderlinge welwillendheid en een respectvolle omgang met elkaar een essentiële rol, zo weet ik uit ervaring. Zowel in de

gang van zaken in de natuurwetenschappen – in mijn studies en later als docent – speelt vertrouwen een belangrijke rol, zo ook in de wereld van de fondsenwerving, waarmee ik in een andere functie van doen had. Net als bij het meer existentiële vertrouwen is ook daarin een bepaalde mate van ‘wederzijdse toewijding’ essentieel.

In de voorbije jaren leefde ik in het Duitse taalgebied. In een gesprek aan de keukentafel met mijn huisgenote kwam de thematiek van het vertrouwen ter sprake, in verband met een kleine spreekbeurt waarin dit onderwerp diende voor te komen. Ik vroeg of *Zuversicht* synoniem was met *Vertrauen*. Het gesprek leerde mij meerdere nuanceringen. In *Zuversicht* klinken twee woorden door: *Zukunft* en *Sicht*: het gaat om een zicht op de toekomst. ‘*Zuversicht*’ is eerder een vertrouwenvol geloof dat gericht is op *toekomstige* gebeurtenissen en ontwikkelingen, die we ook kunnen beïnvloeden door ons handelen. In een economie en politiek van de hoop betreft het deze verhoopde en gefundeerde toekomstgerichtheid. *Vertrauen*, zo leerde ik, gaat existentieel dieper dan *Zuversicht*, en wordt meer door ervaringen uit het *verleden* gevoed, is meer emotioneel geladen en is daarmee ook kwetsbaarder.

In verschillende bijdragen in deze bundel komen de fragiliteit en kwetsbaarheid van vertrouwen aan de orde, ook in verband met de spanning tussen vertrouwen en wantrouwen.

Wantrouwen en achterdocht? Walter Weyns stelt in zijn bijdrage dat achterdocht het ‘gist in de wetenschap’ is, onder verwijzing naar de falsificatietheorie van de wetenschapsfilosoof Karl Popper. Mijn eigen ervaring in de natuurwetenschappen is dat het eerder gaat om een kritische distantie. Waarbij ‘kritisch’ naar zijn Griekse wortel verwijst, dat te maken heeft met heel aandachtig kijken, zorgvuldig onderzoekend, maar niet vanuit achterdocht. Net zoals sceptisch van *skeptomai* komt, wat verwijst naar een extra aandachtig onderzoeken.

De wetenschappelijke kritische distantie heeft te maken met zorgvuldige toetsing en met voorzichtigheid en terughoudendheid in de beoordeling van de hypothesen en experimentele bevindingen van de onderzochte positie én die van jezelf.

Over de spanning tussen vertrouwen en wantrouwen las ik ook in een column van de NRC-redacteur Floor Rusman:

Vertrouwen is een woord met een goede uitstraling, net als bijvoorbeeld liefde en openheid. Maar net als bij de andere termen hangt het van de context af. Liefde voor foute figuren is slecht, openheid jegens de vijand is slecht, en vertrouwen in een malafide persoon of instantie is dat evenzeer.¹

¹ NRC, 23 en 24 juli 2022.

Hierbij aansluitend: opvallend vaak komen we in voorliggend cahier uitdrukkingen tegen als ‘excessief vertrouwen’, ‘excessief wantrouwen’, ‘gezond vertrouwen’, ‘gezond wantrouwen’, zelfs ‘net genoeg vertrouwen’, ‘een gezonde dosis wantrouwen’. Deze uitdrukkingen lijken een zekere meetbaarheid en maakbaarheid van vertrouwen én wantrouwen te suggereren.

‘Vertrouwen komt te voet en gaat te paard’. Een ogenschijnlijke gemeenplaats, die toch, zoals veel zegswijzen en spreekwoorden, iets uitdrukt van vele eeuwen menselijke ervaringen.

Wie heeft er geen interpersoonlijke ervaringen waarin de waarheid van deze zegswijze wordt bevestigd? Je leeft met elkaar samen en het onderlinge naleven van een belangrijke en afgesproken randvoorwaarde voor het samenzijn wordt door een van beide partners geschonden. Het zo vanzelfsprekend gegroeide vertrouwen is in één klap weg. Dat geldt trouwens ook voor het zelfvertrouwen van degene die de aanleiding was voor de schending van het onderlinge vertrouwen. Er volgt dan een lange weg waarin de ontstane schade écht onder ogen moet worden gezien met ‘*yeux ouverts*’, om Marguerite Yourcenar te citeren, die zo’n mooie rol speelt in de bijdrage van Walter Weyns in deze bundel. En dit om voetje voor voetje bij te dragen aan de nieuwe opbouw van het onderlinge vertrouwen, een proces waarop de ander soms slechts schoorvoetend in kan gaan. Wanneer dit proces slaagt, is er geen terugkeer naar het beginpunt, maar bereikt men samen een nieuw en nu beproefd vertrouwensniveau.

Kan deze ervaring worden geëxtrapoleerd naar maatschappelijke, politieke en economische situaties? Een kleinschalig maar overtuigend voorbeeld trof ik aan in een column van huisarts Rinske van de Goor.² Over een van haar patiënten vertelt ze: ‘Na een zwerfjeugd in diverse pleeggezinnen en instellingen is zijn geloof in de mensheid wel opgedroogd. Hij heeft alle hoeken van de zorg wel gezien’, en zijn vertrouwen in het zorgaanbod is onder het nulpunt gedaald. Daar bleek voor hem niets te halen. Zij gaat verder:

Ik begin onze prille arts-patiëntrelatie dus op min 1. Inmiddels weet ik bij dit soort zorgzwerfers: als ik te snel zijn vertrouwen wil winnen, gaat het niet. Het heeft tijd nodig, gewoon tijd. Tijd waarin ik hem bewijs dat ik betrouwbaar ben: er zijn, luisteren, adequate zorg bieden, niet afhaken. De ander niet in de steek laten. Dan, soms pas na een paar jaar, kom ik boven nul.

Verderop gaat Rinske van de Goor ook in op het vertrouwen van de overheid in de eigen verantwoordelijkheid van de werkenden in de zorg. Deze mensen dienen volgens haar niet permanent te worden gecontroleerd, maar worden dat in de huidige praktijk wél, voortdurend. Juist door dat tijdrovende controleproces kunnen deze mensen in deze praktijk juist minder

2 *De Volkskrant*, 23 september 2022.

zorgkwaliteit bieden. Van de Goor concludeert: ‘Zonder vertrouwen ben ik als dokter nergens. Dus overheid, wees vooral betrouwbaar. Dan groeit langzaam het vertrouwen in de maatschappij en lost de verharding en verzuring weer op.’

Voor een veel grootschaliger voorbeeld verwijs ik naar de bijdrage van Herman Simissen in deze bundel: de beschrijving van de grote rol van de radio-uitzendingen van de befaamde ‘Fireside Talks’ waarin Franklin Delano Roosevelt gedurende vele jaren de Amerikaanse kiezers overtuigde van de sociale aanpak van zijn ‘The New Deal’-programma, en langzamerhand het vertrouwen herstelde in de vruchten en dus de betrouwbaarheid van het overheidsoptreden in deze context.

Vertrouwen kun je niet doelgericht vergroten, laat staan statistisch meten of procedureel controleren. ‘Wie zuiver berekenend is, kan niet op vertrouwen rekenen’, schreef Bas Heyne in een column over twaalf jaar neoliberaal beleid onder de Nederlandse minister-president Mark Rutte.

Vertrouwen kan langzamerhand groeien, zoals in het voorbeeld zojuist van de nieuwe huisarts en de door teleurstellingen beproefde patiënt. En die groei is alleen mogelijk door herhaaldelijk gebleken betrouwbaarheid. In de conclusie van zijn bijdrage in deze bundel schrijft Guido Vanheeswijck:

Betrouwbaarheid kan nooit via regels en procedures worden afdwongen (...) Betrouwbaarheid verschijnt in een ander register dan dat van procedurele controleerbaarheid. Betrouwbaarheid manifesteert zich in verhoudingen, waarop meetbare zekerheid nooit van toepassing is.

Dat heeft betrouwbaarheid gemeen met genegenheid. Betrouwbaarheid ontwikkelt zich het best in een context van groeiende genegenheid – in het hele genegenheidsspectrum van welwillendheid tot toegenegen onderlinge zorg. ‘Pas in die context kan betrouwbaarheid gedijen’, zo schrijft Guido Vanheeswijck tegen het eind van zijn conclusie. Vooral dat ‘gedijen’ verwijst naar iets waardevols dat langzaam tot wasdom en bloei komt.

De zo wenselijk geachte ‘*snelle* ecologische transitie’, die Dirk Holemans in zijn bijdrage op goede en sympathieke gronden bepleit, en de ‘*snelle* implementatie’ van een vertrouwenwekkend uitnodigend verhaal en model waarin mensen worden meegenomen – dit terecht urgente verlangen staat op gespannen voet met de langzaamheid waarin vertrouwen zich ontwikkelt. Daarvoor is een basis van om te beginnen betrouwbare feiten nodig en daarenboven een overtuigend en uitnodigend model. Dat overtuigen op een uitnodigende manier vergt tijd, zoals dat in de ‘New Deal’ die Roosevelt voorstelde.

Vertrouwen ontstaat in een proces van resonantie, waarin men met elkaar gaat meebewegen. Dat meebewegen wordt geïllustreerd door de eerder

geciteerde ervaring van huisarts Rinske van de Goor. Wantrouwen is een vorm van dissonantie, waarin verstarring ontstaat en vijandige partijdigheid, zowel in interpersoonlijke relaties als in maatschappelijke en politieke processen.

Men denke aan de relatie tussen de Republikeinen en de Democraten in de vs, of dichter bij huis, de persoonlijke verhoudingen tussen politici, die vaak door wantrouwen en giftige verdachtmakingen worden gekenmerkt.

Vertrouwen – gegroeid uit ervaringen van beproefde betrouwbaarheid – werkt gemeenschapsopbouwend. Wantrouwen veroorzaakt desintegratie en versplintering. Het grote aantal eenmansfracties in de Nederlandse Tweede Kamer is daarvan een signaal.

Ook in het politieke debat – met uiteenlopende en tegengestelde posities en ideologieën – kan er in een sfeer van welwillendheid (ook een vorm van genegenheid) een resonantieruimte ontstaan, vanuit het besef dat men ondanks de politieke verschillen in dienst staat van de publieke gemeenschap.

Gemeenschapsopbouw – of dat nu een bedrijf, een school of een andere organisatie betreft – staat op gespannen voet met een klimaat van angst en interne concurrentie. De benedictijn Notker Wolf, die twaalf jaar lang *abbas prima* van de wereldwijde benedictijnse confederatie was, vertelde eens dat toen hij als jonge man door zijn medebroeders gekozen werd tot abt van het grote klooster van Sankt Ottilien (D) hij eigenlijk maar één ideaal voor ogen had: de ontwikkeling mogelijk maken naar een ‘angstvrij klooster’, waarin alle broeders (hoe verschillend ook) in vreugde konden samenleven.

Vertrouwen kan inderdaad niet alleen door gebleken betrouwbaarheid groeien, ook en op zijn best in een angstvrije context, in een klimaat van welwillendheid en soms ook andere vormen van genegenheid. Vertrouwen en onderlinge angst sluiten elkaar uit. Angst breekt af, vertrouwen bouwt op.

Gerdien Bertram-Troost, hoogleraar Onderwijs in levensbeschouwing en pedagogisch perspectief aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, sprak in februari 2022 haar inaugurale rede uit onder de opvallende titel *Menswording in een ‘laag-vertrouwensamenleving’*. Zij bespreekt daarin ook de spanning tussen angst en vertrouwen waar het gaat om onderwijsinstellingen. De term ‘laag-vertrouwensamenleving’ ontleent ze aan een onderzoeksrapport over de maatschappelijke impact van Covid-19. Die term wordt daarin als volgt toegelicht: ‘een samenleving gekenmerkt door een laag vertrouwen in overheidsinstuties en een gering vertrouwen in mensen die men niet kent’. Ook in andere publicaties wordt deze term, ‘laag-vertrouwensamenleving’, gehanteerd.

Net als in andere sectoren, zoals de zorg, de publieke diensten en het openbaar vervoer, is de onderwijssector in de ban van de beheersing, de controle, het zwijgen, het toedekken en de angst.

Ik las eens de nogal cynische bemerking: ‘De kwaliteit van een organisatie kun je afmeten aan het aantal leugens dat je moet vertellen om er deel van uit te blijven maken.’

Zoals ook anderen, bijvoorbeeld de Nederlandse theoloog Erik Borgman, ziet Gerdien Bertram-Troost een school als een plek waarin vertrouwen geschonken wordt en groeien kan als een alternatief. De school als een huis dat je samen bouwt, als een bouwplaats. In de betrokken paragrafen is vertrouwen een sleutelwoord. En, afsluitend: ‘De school kan dan een huis zijn dat je samen bouwt, een bouwplaats met vertrouwen, liefde en hoop als fundament.’ Het samengaan van vertrouwen, genegenheid en hoop fundeert het floreren van een gemeenschap. Dit geldt inderdaad voor een school, maar ook voor bedrijven, van klein tot groot, zoals het onderzoeksprogramma ‘Liefde in bedrijf’ van de Erasmus Universiteit Rotterdam heeft getoond en nu vruchtbaar maakt in cursusprogramma’s voor leidinggevend. Ik mocht daaraan meewerken, en ik was verrast door de openheid en door de gretigheid waarmee leidinggevend. uit allerlei – ook commerciële – achtergronden hierin participeerden.

Om een klassieke tweedeling te hanteren: vertrouwen behoort tot de sfeer van het ‘hebben’, betrouwbaarheid tot de sfeer van het ‘zijn’ (en ‘worden’), maar enkele voorbeelden eerder in deze bijdrage tonen dat deze sferen in elkaar doordringen. Vertrouwen kun je krijgen, hebben en weer verliezen. Vertrouwen kun je schenken (dan is ‘vertrouwen’ een werkwoord), bieden, schenden en opzeggen. Betrouwbaar kun je zijn en dat blijkt doordat je betrouwbaarheid toont. Vertrouwen zeg je op wanneer de onbetrouwbaarheid zich manifesteert.

Wanneer betrouwbaarheid zich gedurende een langere periode keer op keer bevestigt, dan kun je stellen dat er een ‘beproefd’ vertrouwen is gegroeid. Achterdocht en argwaan verhelderden zich en maken geleidelijk plaats voor het vertrouwd elkaar in de ogen kunnen zien: *les yeux ouverts*. Voetje voor voetje kan gekwetst vertrouwen dan worden hersteld. En schoorvoetend keert het vertrouwen terug. Geen terugkeer naar het beginpunt, maar een stap naar een ander vertrouwensniveau. Dit beproefde vertrouwen kan hopelijk tegen een stootje. Beproefd vertrouwen gaat samen met vrijheid in plaats van angst, en met een herstel van welwillendheid en andere vormen van genegenheid.

Wat te zeggen, tot slot, over de relatie tussen ‘een economie van de hoop’ en ‘vertrouwen’? Misschien komt alle hoop uiteindelijk neer op vertrouwen. Dit zou je kunnen lezen in het onderstaande gedicht van de spiritueel schrijver Henri Nouwen, waarin hij ingaat op de samenhang tussen hoop, vertrouwen en genegenheid. Hij drukte zijn complexe en geenszins onproblematische

leven uit in zijn talrijke geschriften, die in ieder geval mij voeding bieden
'for all seasons'. ■

Hopen is toch blijven leven
in de vertwijfeling
en toch blijven zingen
in het duister.
Hopen is vertrouwen dat er liefde is,
is vertrouwen in de morgen,
is in slaap vallen
en wakker worden
als de zon weer opgaat.
Is bij de storm op zee
land ontdekken.
Is in de ogen van de ander
lezen dat hij je heeft verstaan.
Zolang er nog hoop is,
zolang ook is er bidden,
en zolang zal God je
in zijn handen houden.

PERSONALIA

Luk Bouckaert is emeritus hoogleraar ethiek aan de KU Leuven.

Hij is opgeleid als filosoof en econoom. Zijn publicaties situeren zich op het domein van bedrijfsethiek, spiritualiteit en personalisme. Recent verscheen van hem een essay over ecopersonalisme (Halewijn, 2021). Daarnaast is hij actief als dichter. Hij publiceerde verschillende dichtbundels. Hij is stichter en bezieler van het SPES-netwerk dat zich lokaal en internationaal inzet voor spirituele herbronning in het economisch en sociaal leven.

Brecht Daneels studeerde wijsbegeerte en geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Hij is sinds de oprichting in 2020 coördinator van de leerstoel Economie van de Hoop. Zijn interesse gaat uit naar thema's in de techniekfilosofie, theorie van de economische transitie en geschiedenisfilosofie.

Wil Derkse is oblaat van de benedictijner Sint-Willibrordsabdij. Hij werkte eerst als leraar scheikunde en vervolgens als hoogleraar wijsbegeerte en academisch directeur bij de Radboudstichting (nu Stichting Thomas More), de TU Eindhoven, de Radboud Universiteit en de Open Universiteit. Hij is actief als gastdocent en schrijver, en als partner van BenedictWise, een programma voor leiderschap, benedictijnse spiritualiteit en bezinning. Hij is lid van de redactieraad van *Streven Vrijplaats*. Eind 2021 publiceerde hij *Benedictijnse stuurmanskunst. Leiding geven in dienst van de gemeenschap*.

Hugh Desmond is onderzoeker aan de Leibniz Universiteit van Hannover en docent aan de Universiteit Antwerpen. Hij behaalde zijn doctoraat aan de KU Leuven en bekleedde onderzoeksfuncties aan de Paris 1-Sorbonne, KU Leuven, Princeton University, New York University en het Hastings Center. Zijn werk spitst zich toe op de filosofie en ethiek van de wetenschap en technologie, met bijzondere nadruk op de biologie. Hij is redacteur van *Human Success* (Oxford UP) en *Evolutionary thinking Across Disciplines* (Springer), en publiceerde 27 peer-reviewed artikelen en boekhoofdstukken in toptijdschriften in de wetenschapsfilosofie en de toegepaste ethiek, waaronder *Philosophy of Science*, *Bioethics*, *Biology and Philosophy*, *BMC Biomedical Ethics*, *Science and Engineering Ethics*, *Synthese*, en *Erkenntnis*.

Dirk Holemans is coördinator van Oikos – Denktank voor Sociaalecologische Verandering en hoofdredacteur van het gelijknamige tijdschrift. Hij is opiniemaker, publicist, co-auteur van onder meer *Honger naar Gent* (2021) en *Voor wie willen we zorgen* (2021) en samensteller van *A European Just Transition or a Better World* (2022).

Inge Jonckheere heeft een master (2000) en een doctoraat (2005) in aardobservatie en toegepaste bio-ingenieurswetenschappen van de KU Leuven. Ze werkte aan de Università degli Studi di Milano en was gastdocent van de Geomatics Group van de KUL, gecombineerd met een mandaat als Science Programme Manager aan de European Science Foundation in Straatsburg. Na een postdoctorale FWO-beurs

ging ze aan de slag bij de Food and Agriculture Organization van de Verenigde Naties in Rome, waar ze sinds 2010 werkzaam is als teamleider van de Remote-Sensing-groep in de afdeling Bosbouw. Ze maakt deel uit van de Werkgroep III (Mitigatie) van het Intergovernmental Panel on Climate Change en was als auteur betrokken bij het tot stand komen van het jongste VN-IPCC klimaatrapport.

Onora O'Neill combineert het schrijven over politieke filosofie en ethiek met een rits aan publieke activiteiten. Ze is afkomstig uit Noord-Ierland en werkte voornamelijk in Groot-Brittannië en de VS. Ze was directeur van het Newnham College in Cambridge van 1992–2006, voorzitter van de British Academy van 2005–2009, voorzitter van de Nuffield Foundation van 1998–2010, en sinds 2000 lid van het House of Lords (Baroness O'Neill of Bengarve). Ze was van 2012 tot 2016 voorzitter van de Britse Equality and Human Rights Commission en was tot 2018 lid van de Medical Research Council en de Banking Standards Board. In 2017 ontving zij de Holberg prijs en de Berggruen prijs voor filosofie en cultuur. Ze geeft lezingen en schrijft over rechtvaardigheid en ethiek, verantwoording en vertrouwen, rechtvaardigheid en grenzen, maar ook over de toekomst van universiteiten, de kwaliteit van wetgeving en de ethiek van communicatie.

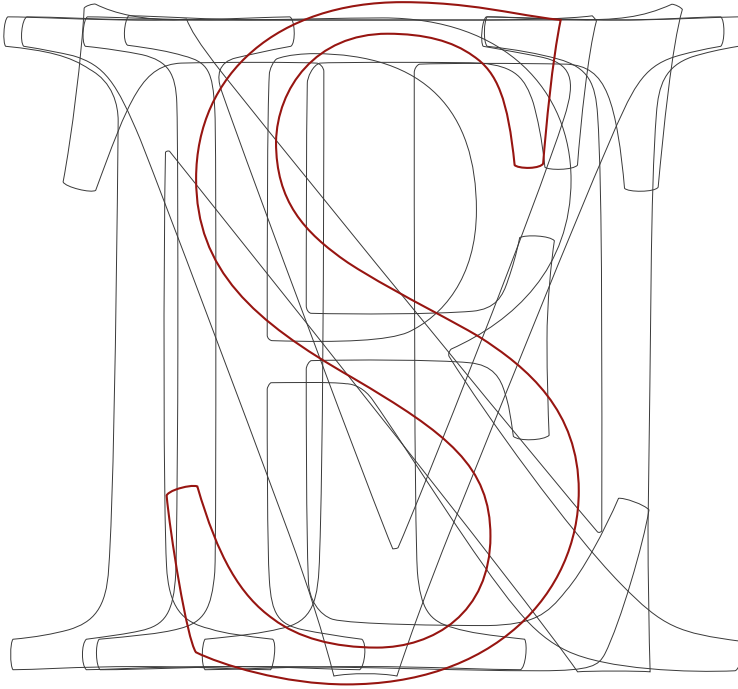
Herman Simissen studeerde geschiedenis aan de KU Nijmegen. Nadien doceerde hij geschiedfilosofie aan dezelfde universiteit. Sinds 1991 is hij verbonden aan de afdeling Cultuurwetenschappen van de Nederlandse Open Universiteit. In maart 2018 promoveerde hij op zijn onderzoek naar de Duitse filosoof Theodor Lessing (1872–1933). Van 2003 tot en met 2019 was hij hoofdredacteur van het tijdschrift *Streven*; sindsdien van de website *Streven Vrijplaats*.

Jaap Tielbeke is journalist en redacteur bij *De Groene Amsterdammer*. Sinds 2015 schrijft hij vooral over de klimaatcrisis. In 2020 verscheen zijn boek *Een beter milieu begint niet bij jezelf en begin dit jaar publiceerde hij *We waren gewaarschuwd. Over een profetisch milieurapport en wat we er (niet) mee deden**.

Guido Vanheeswijck is emeritus hoogleraar aan de Universiteit Antwerpen en de KU Leuven. Hij is redacteur van *Streven*, columnist voor *Tertio* en ondervoorzitter van de School voor Comparatieve Filosofie.

Nynke van Uffelen studeerde wijsbegeerte en politieke wetenschappen aan de KU Leuven. Ze is gepassioneerd over politieke filosofie en filosofie van de opvoeding en het onderwijs. Momenteel werkt ze aan haar doctoraat over de ethische aspecten van energieopslag bij de TU Delft.

Walter Weyns doceert sociologie aan de Universiteit Antwerpen. Hij publiceerde onder andere over klassieke en hedendaagse sociologische theorie. Recentste boek: *Wie wat woke?* (Pelckmans, 2021).

streven vrijplaats

COLOFON Dit is een uitgave van de Trends Leerstoel Economie van de Hoop, de redactie van Streven Vrijplaats en UCSIA ■ **AD-
HOCREDACTIE** Ludo Abicht, Brecht Daneels, Wil Derkse, Annemarie Estor, Gilke Gunst, Hendrik Opdebeeck, Nynke van Uffelen,
Guido Vanheeswijck ■ **TEKSTREDACTIE** Annemarie Estor · De zinnenwinkel www.zinnenwinkel.be ■ **ILLUSTRATIES** Annemarie Estor
■ **VORMGEVING** Frederik Hulstaert · Antwerpen ■ **DRUK** Roularta Printing ■ **VERANTWOORDELIJKE UITGEVER** Herman Simissen
Streven Vrijplaats p/a Prinsstraat 14 BE-2000 Antwerpen ■ **OVER DE LEERSTOEL** De Trends Leerstoel Economie van de Hoop (Universiteit
Antwerpen) wil werk maken van een sociale, ecologische en zinvolle economie. Het realiseren van een optimaler evenwicht tussen
economie, technologie, ecologie en maatschappij staat hierbij centraal ■ **POSTADRES** Leerstoel Economie van de Hoop · Prinsstraat 13
(R.110) · BE-2000 Antwerpen ■ **E-MAIL** brecht.daneels@uantwerpen.be ■ **WEBSITE** www.uantwerpen.be/economie-van-de-hoop ■
OVER STREVEN VRIJPLAATS Het 87 jaar oude cultureel maatschappelijk tijdschrift Streven is begin 2020 noodgedwongen online
moeten gaan door het wegvallen van subsidies. U kunt Streven Vrijplaats ondersteunen door overboeking van een vrij bedrag op
rekeningnummer IBAN: BE14736077728083 · BIC: KREDBEBB ■ streventijdschrift.be/contact ■ **WEBSITE** www.streventijdschrift.be ■
COPYRIGHT © Streven Vrijplaats & de auteurs 2022 · Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze – hetzij elektronisch,
mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier – zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever ■